

CRISTÒFOL SANÇ, QUATRE-CENTS ANYS DESPRÉS (1621-2021). ELS ORÍGENS DE L'IL·LICITANISME MODERN

Joaquim SERRANO I JAÉN¹
IECBV

Resum: L'objectiu d'aquest article és aproximar-nos al coneixement de la figura de Cristòfol Sanç (1570-1630), antic justícia d'Elx. Se'l coneix sobretot perquè és autor d'un text que es considera la primera història de la ciutat. La seua anàlisi permet albirar no només un intent d'abast cronològic complet, sinó el contorn ideològic de l'autor, un conegut patrici vinculat als cercles de governament de la població. Fruit destacat d'aquesta història, o *Recopilación* de fets històrics, és la construcció de l'*il·licitanisme*, un discurs patriòtic nodrit des de la seua particular visió de les runes d'*Ilici*, la ciutat romana abandonada, però pròxima a l'emplaçament andalusí (*Ilš*), origen de l'Elx actual. Aquest patriotisme, amb la seua obliqua romanitat, pervisqué en Sanç fins a tocar el nucli del discurs oficial contemporani d'aquest municipi valencià.

Paraules clau: Cristòfol Sanç, Elx, Consell, pàtria, *Ilici*.

Title: *Cristòfol Sanç, four hundred years later (1621-2021). The origins of modern il·licitanisme.*

Abstract: The aim of this essay is to gain an insight into the figure of Cristòfol Sanç (1570-1630), the ancient Justice of Elche. He is best known because he is the author of a text considered to be the first history of the city. His analysis allows us to discern not only an attempt at a complete chronological scope, but also the ideological contour of the author, a well-known patrician with a close connection to government circles. An outstanding result of this history, or compilation of historical facts, is the elaboration of *il·licitanisme*, a patriotic discourse nourished from his particular vision of the rubble of *Ilici*, the abandoned Roman city but close to the Andalusian site (*Ilš*), the origin of present-day Elche. This patriotism, with its oblique Romanness, survived Sanç until it touched the core of the contemporary official discourse of this Valencian municipality.

Keywords: Christopher Sanç, Elx, Council, homeland, *Ilici*.

¹. Adreça de contacte,
joaquimjaen@gmail.com

1. INTRODUCCIÓ²

Un cop acabades les festes nadalenques de 2020, ja als inicis del 2021, la premsa local d'Elx es feia eco d'una operació que no deixava de ser anecdòtica per a molts lectors: l'Ajuntament havia acabat els treballs de restauració tant de les peces arqueològiques incrustades a la seua façana de la plaça de Baix com la que hi ha a l'antiga casa de l'arqueòleg Aurelià Ibarra (Alacant, 1834-1890), al carrer de la Corredora.³ Era una resposta a les reclamacions d'associacions locals que, temps arrere, n'havien demanat la conservació, protecció i senyalització. S'hi destacaven especialment les dues Inscripcions per honorar *Titus Statili Taure*, «peces clau per comprendre l'evolució històrica i monumental de l'antiga ciutat romana».⁴

Aquest acte anava més enllà de la restauració d'una peça arqueològica referida a un antic personatge desconegut per als ciutadans. *Titus Statili Taure*, en efecte, està relacionat amb la segona de les dues fundacions d'*Ilici* com a colònia romana, entre els anys 27 i 26 aC, amb coincidència amb el segon viatge de l'emperador August a Hispània (Tendero 2021: 174-176). Un home que no podia passar desapercebut ni a Cristòfol Sanç ni al també al·ludit Aurelià Ibarra: tots dos el mencionen, sense deixar de comentar les seues glòries.

El primer ens diu que el seu nom i títols foren trobats en una inscripció sobre pedra el dia 4 de febrer de 1621 a l'Alcúdia, mentre es remenaven uns fonaments d'obra. Per la seua importància, les autoritats locals (justícia i jurats), ordenaren que s'incrustara a la façana de l'Ajuntament, on –com hem vist– encara és.⁵ Però és Aurelià Ibarra qui intentà fer-ne una interpretació ajustada al context arqueològic. Amb l'assessorament del conegut epigrafista i historiador Emil Hübner (Düsseldorf, 1834-Berlín, 1901), que visità Elx el 1860, Aurelià esbrinà el calat polític del militar romà i preparà el terreny per a respondre la pregunta bàsica que li preocupava: quines eren les seues relacions amb

² Agraïsc a Joan Castaño, Robert Lorenzo i Jesús Millán els comentaris fets a un primer esborrany del text.

³ L'operació havia suposat unes despeses de més de 4.000 euros, adjudicades a través del programa de foment de l'1,5% cultural.

⁴ Vid. *Alicanteplaza*, redacció (article del 15 de gener de 2021: <https://alicanteplaza.es/elche-culmina-la-restauracion-de-las-placas-de-placa-de-baix-y-corredora-y-se-abre-a-pedir-financiacion-para-santa-maria>).

⁵ «a 4 de Febrero de este año 1621, descubriendo unos cimientos en medio de la Alcudia [...], la cual piedra, sus Mercedes de Justicia y Jurados mandaron ponerla en la parte del Archivo en la Plaza Mayor, como allí se ve juntamente con otra piedra de Augusto César», escrigué a la seua crònica Cristòfol Sanç, *Recopilacion en que se da cuenta de las cosas anci antigas como modernas de la de la* [sic] inclita Villa de Elche, 1621, a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx [AHME], sig. b336, p. 128. El manuscrit té també una edició digitalitzada feta pel mateix AHME. La versió impresa, *Excelencias de la Villa de Elche*, a cura d'Antonio Agulló Soler (amb introducció de Juan Gómez Brufal, 1954: 103-104). Del manuscrit de l'AHME n'hi ha diverses còpies: la del frare Arques Jover (1734-1808), a l'esmentat arxiu; una altra a la Biblioteca Nacional, col·lecció provinent del bibliòfil i hispanista alemany Joan Nicolau Bohl de Faber (MSS/1739, i MICRO/10065), amb la data de 1739 (*Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional V (1599-2099)* [sic], Madrid, 1959, p. 113-114, en què consta que abans va pertànyer a la biblioteca d'A. Mosty); i una altra còpia que va ordenar el Marqués de Molins, Marià Roca de Togores (1812-1889) (Gómez Brufal 1954: VIII). I encara una altra del cronista J. M. Ruiz de Lope (1831-1900), no localitzada (Castaño 2020: 19, 26-27). Citaré per l'edició facsímil de l'Institut Municipal de Cultura feta per l'Ajuntament d'Elx l'any 2000. Com a la resta de documents transcrits, regularitze majúscules i minúscules, accentuació i puntuació, segons la normativa actual.

Ilici, la ciutat romana que –com demostrà de manera fefaent–, corresponia a l'Elx actual i no, com es creia, a l'antiga Alacant.

Hui dia tenim clar qui era *Titus Statili Taure*, amic personal de l'emperador August i militar destacat amb càrrecs de relleu. Dues vegades cònsol de Roma i governador de la *Hispania Citerior*, fou elegit com a *patró (deductor)* pels ciutadans d'*Ilici*, entre altres raons pel paper destacat que podia tenir per afavorir-los, en qualitat de clients, en la resolució de qüestions jurídiques o per aconseguir-los donacions. No ens ha d'estranyar que fora realçat al nostre territori, que la seua làpida omplira d'orgull els nostres antics paisans de quatre-cents anys enrere i que la ficaren amb la màxima dignitat i representació en un punt ben visible de la ciutat, a les parets-muralla de l'enlairada i orgullosa Torre del Consell.

La finalitat de C. Sanç i d'A. Ibarra en allò referit a la làpida romana, doncs, era diferent. Si el segon treballava amb criteris científics, tal com els entenia ja l'arqueologia del segle XIX,⁶ Cristòfol Sanç cercava altres objectius. Perquè per a ell l'antiga ciutat romana identificada amb l'Alcúdia, solar, a més, de la primera comunitat cristiana, era vista també com una gran possibilitat perduda. Conquistada, però recuperada més tard, tot plegat hauria d'haver estat sempre el cresol des del qual entendre el ranci llinatge il·licità.

Amb aquestos postulats, Sanç embastà un marc explicatiu per encabir-los en un discurs peculiar de gran influx a l'Elx d'aquests anys. L'abast, emperò, fou de llarga durada, de tal manera que el seu reflex –per bé que transformat– arribà fins als nostres dies. Un discurs que ha estat considerat, recentment, com «el primer treball d'historiador referit a Elx» (Ruiz 2007: 17, 33), del qual hem commemorat, tot just, el quatre-cents aniversari (1621-2021). Però, i abans de tot, qui era Cristòfol Sanç?

2. UNA VIDA I UN LLINATGE ENCARA FOSCOS

L'erudit il·licità Juan Gómez Brufal (Elx, 1912-1982), arxiver del Patronat Nacional del Misteri i de l'església parroquial de Santa Maria, aplegà el recull de dades més complet que teníem fins aleshores sobre la seua vida; escasses, tanmateix. No obstant això, n'hem trobades més. Un escorcoll en els documents que serva l'Arxiu Històric Municipal d'Elx i en els de l'església parroquial de Santa Maria, datats als anys de la vida de Sanç, ens demostra la seua petjada a la ciutat. Així, Cristòfol Sanç arribà a exercir el càrrec més alt de l'entramat polític veïnal: el de justícia, magistratura que implicava –entre altres funcions– la presidència del tribunal municipal, màxim representant local de la llei (Narbona 2012-2014: 354-355).

⁶ Només cal llegir la seua important obra (Ibarra Manzoni 1879: 158 i làmina VIII), en què ens refereix la col·locació de la inscripció mencionada del carrer de la Corredora.

⁷ Arxiu de la Basílica Santa Maria d'Elx [ABSME], *Libro de bautismos*, 1547-1594, sig. 1/9; títol original, «Llibre dels infants batejats de la parròquia de Senyora Santa Maria de la villa d'Elig; comensant lo primer dia de agost del any 1559, essent curats los reverents mossén Francesc Silla, beneficiat, e mossén Francesc Miralles, preveres».

⁸ El primer de gener d'aquest mateix any de 1570, Nadal Pitarch presentà el seu filllet, Francesc Joan, perquè mossén Jaume el batejara; el dia 29 fou Joana Àngela, filla de Joan Pasqual; i quatre dies després de Cristòfol, el 21 de febrer, fou Anna Jerònima, filla de Jeroni Sepulcre.

⁹ No hem trobat encara el seu testament, rebut pel notari Blai Gascon el 28 de maig de 1630, malgrat que a l'AHME es conserven els protocols d'aquest notari dels anys immediatament anteriors i posteriors, Secció Històrica Protocols Notarials [SHPN], 242, 243 i 244. Tanmateix, els dos atorgats per la seua vídua, Beatriu Carbonell (rebut també per Blai Gascon, SHPN, 243, 30 de desembre de 1634 i 16 de febrer de 1637) fan referència a l'esmentada capella que Cristòfol fundà per ser soterrat al monestir de l'Encarnació («en lo enterro y capella del dit Cristòfol Sans»), on no sols se soterraria Beatriu, sinó també les germanes i els fills del cronista.

L'església parroquial de Santa Maria custodia amb cura el registre del seu bateig, datat el 17 de febrer de 1570. Als pocs dies de nàixer, els progenitors, Gaspar Sanç i Violant Agullana, el presentaren a mossén Gregori Esclapés perquè el batejara. De seguida, el prevere en donà testimoni i anotà en el llibre obert per a tal efecte el nom de *Christòfol Heroni*, a més del del pare i els compares, Jaume Agulló i Caterina Medina, desconeguts a hores d'ara. No hi era el de la mare, la qual havia de restablir-se del part.⁷ Cerimònies semblants es feren per batejar les seues tres germanes: Àngela, Isabel i Violant.

Altres tants xiquets i xiquetes contemporanis de Cristòfol reberen el sagrament per aquests dies.⁸ Infants de trajectòries vitals anònimes, soterrades a la fi de les seues vides en sepultures desconegudes. No és el cas de Cristòfol, les despulles del qual descansaren a l'església del convent de l'Encarnació poc després de la seua mort, ocorreguda el 23 d'agost de 1630.⁹ Un edifici que travessà diverses etapes fins a la seua completa destrucció a finals del segle XIX, sense que es tinga notícia de si es feu o no alguna operació per a salvar el soterrament d'aquest destacat elxà, fet que ens fa pensar que la capella dels Sanç feia temps que havia sigut abandonada.

Per aquests anys, naixement i bateig havien d'anar plegats per a evitar, si fora possible, l'òbit de l'infant sense la rebuda d'aquest important sagrament: la porta solemne d'entrada a l'Església, única garantia de salvació. La mort sobrevolava des de ben prompte les famílies de la vila, del regne i d'arreu d'Europa, perquè les esperances de vida no solien sobrepassar els 40 anys de mitjana, i encara. Amb tot, Cristòfol en fou una excepció, ja que arribà als 60 anys ben complits: un autèntic explorador de terra ignota, del temps desconegut que suposa poder viure una edat provecta amb experiències singulars, més llarga que la dels seus coetanis de generació. Ben cert que no era l'únic. No ens ha d'estranyar que foren permanentment cridats a fer de testimonis en els nombrosos plets incoats entre la senyoria i el Consell per mil i un conflictes, com a dipositaris d'una envejada memòria social comunitària.

La comprensió de la figura de Cristòfol Sanç de Carbonell (pel cognom de la seua esposa) no ens pot venir sols a través del seu pare, Gaspar Sanç, descendent, segons pareix, d'antics cortesans reials; o de la seua mare, Violant Agullana, filla de propietaris benestants del lloc d'Almoradí. És clar que aquestes circumstàncies familiars li influïren pel pes que tenien dins d'aquest Elx de finals del segle XVI, amb una població de vora 6.000 habitants, incloent-hi els diversos ravals. Un dels factors més poderosos en la formació de la individualitat social de

Cristòfol Sanç fou, efectivament, la posició social i econòmica familiar. Els Sanç eren distingits i reconeguts a la vila, però no eren nobles; nobles de sang, volem dir, tot i que ho eren pels oficis i càrrecs que hi ocuparen.

Les dades que ens proporcionen les genealogies històriques no sempre són guies fidedignes en el moment d'esbrinar parentius en el temps. Les genealogies són desiderates, perquè amb freqüència garbellen aquells membres documentats o coneguts d'un llinatge que, per diverses raons, no hi haurien d'aparèixer respecte dels que sí. Per exemple, els descendents legítims respecte dels bastards. I sí, els Sanç també en tenen.¹⁰ Per això, les genealogies solen ser aproximacions, espills còncavos o convexos en què els membres d'un llinatge concret en un moment determinat s'hi volen reflectir, deixant fora allò que no consideren socialment rellevant o és negatiu. I els Sanç són una d'aquestes nissagues que conformen genealogies ideològicament adaptades a la visió que tenen de si mateixos, en contextos socials específics, potser perquè no tenien molt de què presumir davant els nobles acreditats de la vila. Per tant, guiar-se només per aquestes és caminar per un itinerari no sempre de fiar.¹¹

Pel que fa a la posició econòmica, en tenim algunes dades significatives. No és que els Sanç foren especialment benestants, però, si els comparem amb altres veïns dels llinatges nobles de sang amb els quals es relacionaven, com els Malla o Mena, conclouríem, en efecte, que eren acomodats. No obstant això, eren lluny de les fortunes assolides per alguns dels membres de la branca principal dels cavallers Perpinyà o els Santacília, com ara Jaume Santacília (1561-1645), senyor dels delmes d'Asprella. I dels grans propietaris/comerciants de fortunes recents o relativament recents com els Jordi de Gascó, Gabriel de Masabel o el doctor Martí Pastor; encara que en algun moment s'aproximaren a les dels pròspers mercaders d'origen genovés Andreu Sorruto o Domènec Sivori. Tots ells aprofitaren bé la llarga conjuntura expansiva de la segona meitat del cinc-cents per a acumular patrimoni i fer-hi suculents negocis amb l'atorgament de censals, el conreu d'oliveres, la fabricació d'oli i sabó, i l'exportació d'un i altre a Castella.¹²

L'entorn social de l'Elx que trepitjaven els Sanç diàriament era compartit per un seguit d'hòmens i dones que les classificacions socials de l'època distingien segons la consideració a la qual responien dins les jerarquies estamentals; però també als criteris i percepcions comunitàries sobre els quals aquella se sustentava: el llinatge, l'ofici, el càrrec, com a fonts d'honorabilitat, respecte i tractament. Els mots

¹⁰ Vid. ABSME, *Libro de genealogías*, sig. 162. A les pàgines sobre els Sanç es registra que «Juan Sans», casat amb Leonor Sempere, era germà bastard del Dr. Cristòfol Sanç, el besoncle de Cristòfol Sanç, el cronista. Faig constar les diverses maneres de referir-se al cognom a les fonts emprades: *Sanç*, *Sans* o *Sanz*, tot i que farem servir la primera, forma genuïna valenciana.

¹¹ Segons el mateix Gómez Brufal –sense referir fonts ni dates–, el seu tercer avi, el «Dr. Alonso Sanz», pertanyia «a la classe de caballeros»; i un germà del seu quart avi, «Juan Sanz», fou gentilhome del rei Joan d'Aragó. Si és així, hauríem d'endinsar-nos en el segle XV, però amb escasses llums per a guiar-nos per una ascendència en què predominen les boires. Sense referir fonts ni dates, però sembla que, per a esbrinar les notícies genealògiques de Sanç, Gómez Brufal consultà un dels llibres de genealogies que serva l'ABSME, com ara l'anomenat *Llibre de genealogías*, sig. 2601.

¹² Per a tot aquest entorn social, vid. Serrano Jaén 1995: 35-51; 2006: 209-218. Els censals són préstecs subjectes a amortització sense fixació de termini, per a seguretat de la qual es prenien com a fermança els béns immobles del censatari.

mossén, micer, magnífic, en o na traduïen aquella combinació de distincions a la pràctica social. També les feien evidents i ostensibles dins l'univers d'aquesta vila cristiana que, fins a l'expulsió dels moriscos el 1609, havia experimentat durant el segle XVI un creixement global de població de més del 50% respecte dels seus inicis, per bé que no linealment. Només cal donar un colp d'ull als referits llibres de batejos que conserva l'arxiu de l'església de Santa Maria per a aproximar-se a aquest transcendental fet, ple d'implicacions de tota mena. La gent moria com abans, però els naixements es multiplicaven fins a compensar sobrerament els òbits.

El contacte directe dins la comunitat de veïns feia sobrevaldre el gènere, l'edat o la proximitat al Consell. I més quan, una vegada refeta la vila de la guerra de la Germania (1519-1523), una espiral de benança multiplicà les fortunes i trencà de fet les costures socials que relligaven determinats càrrecs municipals a determinats llinatges a través de privilegis estamentals transmesos hereditàriament. Un sistema de cooptació que provocaria no pocs greuges entre els grups d'origen plebeu, uns col·lectius que maldarien, alhora, per accedir a institucions econòmiques o professionals que atorgaven un prestigi necessari per a l'exercici de determinats càrrecs o oficis, o bé per comprar títols i executòries militars. Són fets que contestaren l'empremta que els cavallers i els anomenats *ciudadans* tenien sobre el Consell.¹³ És aquesta la via feta servir pels Sanç, alguns avantpassats directes dels quals foren notaris (Pere Sanç) i metges (Cristòfol, fill de Pere); o aconseguiren, no sabem com, aquesta distinció de *ciudadà* (Alonso Sanç de Tarina).

El cas és que, quan Cristòfol naix, els pares disposen dels suficients béns per a viure adequadament i sentir-se protegits per a poder fer front a les incerteses sobrevingudes, si fora necessari, amb comandes de diners en préstec a hòmens acabalats de la vila mitjançant la figura citada del censal, garantits per una solvència patrimonial demostrada. Les actes dels protocols notariaus, els llibres de Consells de la vila i els de propietaris de l'aigua de reg de la séquia Major, entre d'altres, donen pistes respecte de què feien, com es movien econòmicament. També ens assabenten d'algunes de les propietats de què gaudien els Sanç. La relació de béns emprats per Gaspar i Violant per a garantir un préstec de 50 lliures demanat al febrer de 1577 –quan Cristòfol tenia huit anys– ens informa de les propietats de què disposava el nucli familiar, la composició del qual ja coneixem: el pare, la mare i les tres germanes, a més de Cristòfol, i probablement un criat.¹⁴

Els Sanç-Agullana mantenien en aquest any dels setanta la propie-

¹³ Els *ciudadans* o *ciudadans honrats* eren aquells veïns, poc nombrosos, que tenien l'antic privilegi heretat de ser membres nats dels consells municipals, prerrogativa originària de l'època de la conquesta.

¹⁴ AHME, SHPN; *Pere Joan Miralles*, 72, 25 de febrer de 1577.

tat de dues extenses heretats, una a l'Alcúdia i altra a la Tàlia. La primera, de vora quatre hectàrees de terra, estava ben comunicada a ponent amb la mateixa senda que anava a la lloma homònima, el gran *tell* de runes que amagava la ciutat romana, i a llevant pel camí d'Alborrocat. La segona disposava de vora deu hectàrees d'olivars i terres blanques (aptes per a plantar i obtenir fruits de secà, com el blat, l'ordi o la barrella).¹⁵ Hi tenien també altres tantes terres en quantitat desconeguda i dos fils d'aigua de la séquia Major de domini del partidor d'Almeida. D'aquest munt de béns, una part fou heretada per Cristòfol i altra anà a les seues germanes, bé quan contragueren matrimoni, bé directament com a disposició testamentària. A més, Cristòfol n'afegiria altres tants que adquirí posteriorment, una vegada contragué núpcies.

Tenim sort perquè sabem els diners i béns que aplegaren els nuvis Cristòfol Sanç i Beatriu Carbonell en el moment de formalitzar la relació, primer pas per a les noces: les cartes matrimoniales, que implicaven l'assignació del dot amb el corresponent *creix* (béns que li atorgà Cristòfol perquè Beatriu entrava verge al matrimoni), signades el 22 de novembre de 1597.¹⁶ Esdevenia també una exhibició de riquesa acumulada, facilitada per la legislació foral del regne, que reconeixia i protegia la propietat privada dels mitjans productius, dels béns patrimonials individuals i familiars, d'home i dona. La suma de diners permet deduir una fortuna estimable que remet als pares i als avis.

Ací hem de fer algunes consideracions familiars que són importants: el pare, Gaspar Sanç, al seu torn, heretà la considerable fortuna documentada en aquella data del febrer de 1577 –o una gran part– de l'avi del nostre personatge, el doctor Cristòfol Sanç. És aquest un home tan desconegut com decidíu per a entendre el patrimoni d'aquesta branca familiar dels Sanç, que inclou el seu net homònim i el seu cosí i oncle, els també homònims Alonso Sanç, l'últim dels quals també arribà a ser justícia de la vila en els anys d'infantesa de Cristòfol.

Les escasses petges documentals que ens ha deixat l'avi Cristòfol el relacionen amb la propietat i la gestió de béns rústics en diversos indrets del terme. Capficar-se a les actes notariales i als capbreus que les registren dona maldecaps, però, amb paciència, permet identificar branques de llinatge i seqüenciar trajectòries: algunes, subtilment insinuades, d'altres, de ben fermes, sempre que relacionem de manera creuada i sistemàtica la informació que ens donen. Tot i això, no és ara el moment per a reconstruir-les amb detall, però sí que podem destacar alguns fragments per la seua qualitat d'evidència documentada. És necessari també per no atribuir la fortuna del llinatge només a Gaspar Sanç, el pare, o al

¹⁵ La hisenda de l'Alcúdia era pròxima a la del manyà i rellotger Alonso Gaytan, l'artífex del rellotge de Calendura, que encara hui toca les hores des del temple que és a sobre de la torre de la Vetla, a la plaça de Baix; les seues campanes foren beneïdes a la veïna ermita de Sant Jaume el 15 de gener de 1573. Viví Alonso darrere de l'església de Santa Maria, en una casa situada a la vora de la Calaforra, hui plaça de Santa Isabel. AHME, *Llibre Racional de la vila d'Elx*, 1630, sig. b/338 (transcripció de P. Ibarra, doc. núm. 46, f. 17); AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 76, 25 de febrer de 1582 (Jaén 1999: 184-190).

¹⁶ Rebudes pel notari Geroni Peres, els protocols del qual, ara com ara, estan desapareguts.

mateix cronista; i, a més, per a esmenar o completar les dades exposades en els anys cinquanta del segle XX per l'inclit Gómez Brufal.

Un dels agents de la dinàmica acumulativa del doctor en medicina Cristòfol Sanç –que morirà a la davallada de segle, probablement entrats ja els anys setanta, fins i tot potser els huitanta–, fou aprofitar bé els avantatges que, després de la Germania (1519-1523), la senyoria dels Cárdenas atorgava als veïns que tenien possibilitats d'esmerçar estalvis o beneficis, amb l'objectiu de fer rendibles determinats indrets de difícil explotació o parcel·les abandonades, sobretot per famílies morisques que fugien del conflicte. Tanmateix, no partia del no-res. Els seus estudis de medicina no s'expliquen si no és per les possibilitats econòmiques dels pares, Pere Sanç (*Perot*, entre els coneguts) i Gràcia, per bé que tots els seus descendents no se n'aprofitaren de la mateixa manera, o amb igual grau. Tal volta el fet de pagar a Cristòfol els estudis de medicina podia ser una compensació per a qui no era o no anava a ser el més afavorit en l'herència, ja que els estudis seculars o eclesiàstics eren el destí dels que no eren primogènits. Fora com fora, el trobem l'any 1531 demanant veïnatge al justícia i jurats en qualitat de doctor en medicina.¹⁷ Potser es titulà a la Universitat de València, fundada el 1499, i en comptes de tornar a Elx exercí el seu art durant un temps al cap i casal, on s'aveïnà i es doctorà, fins que decidí tornar a la vila, on continuà també els negocis del seu pare.

En efecte, si la hipòtesi és correcta (i fins ara no hi ha evidències que la contradiguen), hem de situar en el pare del doctor Sanç el punt de partença de la fortuna i prosperitat d'un llinatge que arribà al mateix cronista, encara que les dades al·ludides per l'erudit Juan Gómez Brufal l'obvien per fer-lo descendir del doctor Alonso Sanç Alegret, cavaller, i d'Alonso Sanç i Caterina de Xàtiva.¹⁸ No obstant això, aquesta última és una ascendència discutible. Les possibilitats que els Sanç inventaren la seua ascendència, l'anterior al segle XVI –precedent a la formació de la Inquisició moderna–, són grans, tal com hem avançat.

Una de les raons és que, si la descendència del doctor Cristòfol Sanç, dels seus fills i nets (incloent-hi el cronista), fora d'aquell cavaller, hagueren fet servir públicament aquesta qualitat al llarg del cinc-cents i sis-cents, o bé afanyar-se per la seua confirmació i actualització. Tal cosa no va ocórrer: no tan sols per a la formalització d'escriptures notariales –censals, àpoques, inventaris–, sinó perquè, quan es presentaren a candidats per al regiment d'oficis –moment solemne i visible per a l'exhibició pública d'un llinatge a través de la presentació d'un cavall muntat–, no presentaren mai cap executòria de noblesa. Si més no, no la coneixem.

¹⁷ La data oficial del permís d'aveïnament fou el 7 de setembre de 1531, per bé que hi residia abans, argument de força per a la concessió del permís (AHME, *Avecindamientos de varias personas, que constan por los libros de Consejos generales y Sitiadas*, sig. llig. H/51, 4, p. 8).

¹⁸ Pere Sanç, doncs, consta com a notari en diversos documents, a banda dels seus protocols notariales; per exemple, SHPN, 83 triplicat, any 1517 (hi consten actes de l'any 1518). Però, Arturo Gil l'identifica també, de ben jove, com a saboner actiu els anys 1473 i 1480 (1991: vol. I, 266-267, vol. II, 534).

Tot al contrari, és possible que aquest fet expliqui que el mateix Cristòfol Sanç alimentara una rancúnia i gelosia que esclatà en forma d'atemptat amb arma blanca contra un dels seus parents, Jeroni Perpinyà, casat amb la seua germana Àngela Sanç. Un fet fosc i sobtat que se situa pels volts de l'any 1622, tot just després de la redacció de la seua crònica. Un conflicte que no acabà, ja que continuà temps després, com mostra l'escrit que Sanç elaborà per mistificar la genealogia dels nobles Perpinyà, quan aquests mostraren interès a presentar-se com a candidats a obtenir famíliatures de la Inquisició, tal com comentarem més avant.

3. ELS ASSOLIMENTS DEL DOCTOR CRISTÒFOL SANÇ

Així, doncs, tant l'avi, el doctor *Sans*, com abans el besavi del nostre cronista, Pere Sanç, no descurarien qualsevulla participació en la majoria dels pols d'enriquiment de la vila. Suposem que aquell dedicaria un temps a l'exercici de la medicina (igual que Pere, a l'ofici de notaria). Amb tot, no ens consta cap pràctica documentada del metge. D'aquesta manera, al costat de coneguts veïns (alguns ja esmentats, com el també metge Martí Pastor, el notari Pere Jordà, l'apotecari Miquel Salelles o el prestador i financer Genís Jordi de Gascó, el més ric amb diferència), actuaren –tal com diguérem– com una aristocràcia de fet que, encara que sense noblesa de sang, la practiquen d'ofici durant la segona meitat del segle a través d'activitats estratègiques. Són els preferits per la senyoria per a cedir-los parcel·lars de terra establida, fils d'aigua, serveis de recollida fiscal o bé regalies, com l'Albufera, administrada pel Consell, però arrendada pels Cárdenas.

No és difícil deduir l'atapeïda xarxa de cooptacions bastides en primera línia per aquesta capa de prohoms, amb no poques dosis d'arribisme. Una elit que, així, adoptà una actitud de proximitat davant la senyoria, ben diferent de la de l'antic patriciat, el qual considerà la donació de la jurisdicció de la vila als Cárdenas pels Reis Catòlics (1470) com un greu atemptat contra la *república*, de la qual guardaria bona memòria. Una fórmula que esdevindrà més retòrica que real, ja que actuava sovint més com a element d'identificació de l'aristocràcia local que d'ariet efectiu contra els Cárdenas.

I també imaginem que aquesta bonança i felicitat material es degué traduir en l'assumpció d'un to de vida nou, diferent, amb la compra d'objectes i en un possible trasllat de casa des del barri de Sant Salvador al de Santa Maria, on morí. A més, en el pagament de serveis de criats i criades per a la llar.¹⁹

A poc a poc, el doctor Sanç es fa seguir pel seu fill Alonso, oncle del

¹⁹ La troballa de dos contractes d'afermament de soldada formalitzats els anys 1550 i 1560 –pacte freqüent entre les famílies benestants, no només de les elits vilatanes– en són precioses mostres (AHME, SHPN, *Jaume Ripoll*, 83 duplicat, 3 d'octubre de 1550). Per a l'altre contracte, *vid.* AHME, SHPN, *Miquel Juan Blavi*, 2 de setembre de 1560; per a l'afermament de soldada, *vid.* Gil 1992.

²⁰ AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 40, 18 de març de 1578.

²¹ AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos/Cabildos y Sitiatadas*, 6 de maig 1488 a 21 de desembre 1700, ca. 1921, sig. b.421, p. 200, 213, 222.

²² AHME, «Patro de la gent de guerra y armes», a continuació de l'acta de *Consells*, núm. 25, 1585-1590. Tot un privilegi, ja que al «Patró» elaborat al juliol de 1588 consta que només tretze veïns tenen cavall; però eren 204 els veïns que hi tenien arcabussos, un dels quals era del seu nebot, el cronista Sanç. No ens hauria d'estranyar que Cristòfol Sanç de Carbonell estiguera ensinistrat respecte dels cavalls, temps a venir. Ens consta que, ja molt major, i com a tal pèrit, fou requerit pel Consell al desembre de 1628 perquè, amb Miquel Sempere, fera la visura del cavall presentat per Bonaventura Aracil, candidat a justícia per a l'exercici de 1629. El resultat fou positiu per al candidat, que fou elegit. Bonaventura Aracil, com abans Melcior Perpinyà, també havia rebut la tonsura clerical, per això era considerat *coronat*, tot i ser sospitós de bigàmia, ja que era casat a Elx i a Oriola. Entrebanes tots aquests que no impediren la seua elecció. AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos...*, 21 desembre 1628, p. 358.

nostre Cristòfol, al qual advertirà i aconsellarà, per tota o quasi tota formació, sobre els afers del pare fins a aconseguir la preparació adient per succeir-lo en els negocis familiars, alhora que l'introduirà en els cercles socials que controlen el Consell. No ens ha d'estranyar, per tant, que, en morir el pare, Alonso es presente als notaris i al Consell en qualitat de *ciudadà*.²⁰ O que, temps a venir, fora elegit justícia de la vila en diverses ocasions, per als exercicis anuals de 1583, 1586 o 1589.²¹ I també per a 1593, any que no completà perquè li sobrevingué la mort, sembla que sobtada, a finals de juliol d'aquell any. Anys després, el seu net, Jeroni Sanç, nascut del seu fill Alonso Sanç de Navarra, arribarà també a ser justícia per a l'exercici de 1625.

Casat amb Isabel Sempere, el nivell de vida d'Alonso ja no es distingeix del dels cavallers: és el cim dels Sanç, tot i que Gaspar, el pare del nostre cronista, oncle d'Alonso, no gaudí de la mateixa prosperitat. Alonso Sanç de Sempere pot viure del seu treball, però les rendes que en rep li permeten, a més, tenir ben preparat i entrenat un cavall per al combat, si calguera, amb el qual es presentà com a candidat al càrrec de justícia.²² Havia d'exhibir la llança i l'adarga amb la suficient habilitat per a demostrar experiència i, d'aquesta manera, deixar ben clar als consellers que un Sanç podia escaramussar i posar carreres al cavall per a ofendre i defensar sense especials dificultats, tot seguint l'itinerari de migdia de la muralla (el flanc més llarg i el més escènica visual), però també el més exposat als perills.

Siga com siga, l'ombra de Pere Sanç –l'antic saboner a la davallada del segle XV, després esdevingut notari i del qual sabem també molt poc–, l'esmentat avi d'Alonso i besavi del nostre cronista, de ser-ho, calia reduir-la a aquella recambra de la memòria familiar a la qual només accedeixen els membres majors de les nissagues que tenien alguna cosa per oblidar, com aquest primerenc ofici de Pere. Els Sanç, consegüentment, necessitaven el Consell per a projectar-se per l'univers de la comunitat política en què vivien i construïen les seues dèries i neguits, de manera simbòlica o honorífica. I alguns d'ells aconseguiren ser elegits justícies, jurats, mostassafs o clavaris.

Els dos fills coneguts de l'avi, Alonso i Gaspar, heretaran, per tant, una gran part del patrimoni ascendent assolit. I l'augmentaran, especialment Alonso Sanç de Sempere i el seu net homònim, Alonso Sanç de Navarra. No tant Gaspar, el pare de l'historiador. L'operació intel·lectual de Cristòfol Sanç estarà molt influïda (i recolzada) per aquest context desigual de prosperitat familiar de llarga durada en què bastí el seu patriotisme esgaiat.

4. LA DAVALLADA DE LA FORTUNA: L'HERÈNCIA DE GASPAR SANÇ D'AGULLANA

La comparació entre la primera i la segona generació descendent de l'avi Cristòfol, a partir dels assoliments vitals i patrimonials dels seus fills, els esmentats Alonso i Gaspar –i de les corresponents esposes, Isabel i Violant–, permet deduir els ritmes dispersos d'obtenció de resultats entre les dues branques. L'oncle i cosí del cronista ben aviat es desenganxaren d'aquesta cursa, a l'últim terç de segle i primeries del següent, tot mostrant uns èxits que el pare Gaspar i el fill Cristòfol mai aconseguiran (o no del tot), malgrat els esforços esmerçats. No obstant això, els fills d'un i d'altre creuarien aquests recorreguts, mai o quasi mai lineals, en determinats moments.²³

El contrast amb l'altra branca del llinatge era més que notable. A l'alçada dels inicis de 1609, els fills d'Alonso Sanç i de Leonor Navarra, nebots de l'historiador, disposaven d'un ampli conjunt patrimonial compost de fils d'aigua i terres de secà i d'horta a les partides de la Tàlia i Alborrocat; béns que, entre altres possibilitats, els permetien contractar censals davant tercers amb la seguretat de ser acceptats per qualsevol entitat censalista. Tot i això, les despeses que tenien eren grans, entre altres raons pel nombre de membres del nucli familiar.

Alonso morirà prompte, però el Consell sabrà beneficiar fiscalment la seua vídua Leonor –com a la resta de les vídues els marits de les quals havien tingut cavall i armes i, per això, havien exercit oficis com aquells de justícia i jurats–, per evitar que pagaren l'impost reial del morabatí. No fou una excepció, ja que es procurava atendre totes les vídues perquè es guanyaren la vida sense haver de cercar matrimoni prioritàriament. Va passar el contrari amb Cristòfol Sanç de Carbonell, amb cap referència a la possessió de cavall i armes al llistat dels contribuents d'aquest tribut a l'esmentat any, com la seua mare, la vídua de Gaspar Sanç, i el seu fill homònim, Cristòfol Sanç de Romera.²⁴

La dinàmica continuada de compres i vendes oportunes i encertades, fent servir contactes i informació de primera mà (part de la qual provenia dels cercles pròxims a la senyoria), donà bons fruits a aquella part de la família. Alonso Sanç de Navarra i el seu fill, Cristòfol Sanç de Medina, aprofitaren la despoblació ocasionada per l'expulsió dels moriscos per a accedir a un bon lot de terres dels antics veïns del Raval de Sant Joan. Des de ben prompte, a penes encetades les operacions de repoblament, el 1611, s'oferiren als funcionaris de la senyoria per obtenir alguns dels béns deixats.²⁵

El moment en què se separen les dues branques familiars que deri-

²³ Per exemple, quan tres dels fills del cronista, Cristòfol, Jerònima i Àngela, en qualitat d'hereus d'Alonso Sanç, vengueren a la clerecia de Santa Maria un censal constituït per 110 lliures de capital i 110 sous de pensió el 13 de novembre de 1642. Probablement, la finalitat fou la supervivència, no l'esmerç. Aquest censal el reberen tots tres com a herència d'Alonso Sanç, fill de Jeroni Sanç i net del germà de Gaspar, Alonso i, per això, besoncle seu. Fou aquest Jeroni Sanç (casat amb Isabel Juan Sala, el 28 de maig de 1607) el primer que contragué el censal en demanar-lo els moriscos Joan Satdini i la seua esposa Leonor Satdini, el 10 de novembre de 1608. Però entre 1608 i 1642 havien ocorregut massa coses, entre d'altres, la necessitat econòmica dels Sanç-Carbonell.

²⁴ En el llibre del morabatí del 1608 (encara que porta data del 23 d'agost de 1611, AHME, *Llibre del Morabatí del any 1608*, llig. H/46, 61), consta la vídua d'Alonso Sanç (de Navarra), la qual tenia dret a no pagar aquesta contribució perquè «quant morí son marit tenia cavall y armes» (f. 3r); hi era també un altre A. Sanç amb «cavall y armes», probablement el seu fill (f. 3r), Cristòfol Sanç, pare i fill (f. 5v) i Tomàs Sanç (f. 12v).

²⁵ Així, el 14 i el 19 de juliol de 1611 els veiem signar sengles actes d'establiment de terres al Franc davant el notari Vicent Esteve, i altres tants al Magram (AHME, *Etabliments*, 1611, S-7; *Libro de ventas i Establecimientos*, 1611, S-9; *Nuevo Tricador*, 1654, b/90, f. 123r, paginació actualitzada, f. 199r).

²⁶ Ho sabem gràcies al prèstec censal demanat el 1579 per l'oncle Alonso, el seu cosí homònim i una tercera persona desconeguda, Gaspar Roís. Així, ens assabentem que l'habitatge familiar inicial probablement era al raval cristià de Sant Salvador, i no a la vila, concretament al carrer de les Parres (AHME, SHPN, *Joan Liminyana*, 56 dpat, 26 de febrer de 1579; també, AHME, SHPN, *Agustí Sempere*, 422, 19 de febrer de 1606, 17 de gener de 1600).

²⁷ A més de mobles de llar i dos censals, un mínim de tres bones propietats agràries que sumaven 54 tafalles; en total, més de 6 hectàrees de terra i la renda de l'arrendament d'altres tantes parcel·les de reg a la dita universitat d'Almoradí, una fórmula de tinença de béns immobles que no era freqüent a les terres dels Sanç. Al camp d'Elx la tafulla equivalia a 953 m², però a l'horta d'Almoradí, universitat administrativa depenent d'Oriola, 1.185 m².

²⁸ AHME, *Nuevo Tricador*, b/90, 1654; f. 124r i v. (paginació actualitzada, p. 200r i v).

ven del doctor Cristòfol Sanç ocorregué durant els anys setanta.²⁶ Per tant, les 2.325 lliures que aportava com a dot el cronista Sanç era una fortuna que devia molt al tronc familiar ascendent, suficient perquè els nets de l'antic metge pogueren comptar amb uns béns més que estimables per a encetar una vida familiar pròspera, a l'alçada de la mitjana de patrimoni dels cavallers.

El detall dels béns preats reflecteix bé, per tant, les estratègies d'enriquiment de les tres últimes generacions dels Sanç: bàsicament la compra de béns rústics en terres de reg (sobretot per al conreu de l'olivera), de secà i de censals, semblant a les fortunes amb expectatives d'ascens, encara que no exclusivament. El dot que aportava Beatriu, per bé que centrada en parcel·les de terra regada a Almoradí, no anava arrere.²⁷

En conseqüència, la riquesa exposada abans pel cronista i la seua esposa tenia, probablement, aquest origen genealògic. La podem trobar en una saboneria, i després en l'oficina d'una escrivania al raval dels cristians vells de Sant Salvador, o en inversions oportunes en terres de conreu facilitades de manera oportuna pels Cárdenas al besavi Pere inicialment i, per damunt de tot, a l'avi Cristòfol.

5. CRISTÒFOL SANÇ DE CARBONELL, UNA SINGULAR TRAJECTÒRIA PÚBLICA

Sembla clar que Cristòfol Sanç de Carbonell hagué d'apanyar-se per mantenir efectives les expectatives alçades al caliu de l'ambient familiar dins del qual s'educà i aprengué a copsar les primeres opcions. Tanmateix, no abandonà ni l'oportunisme de l'avi ni el costum habitual d'acudir a la constitució i/o compra de censals per a aconseguir diners en efectiu per a diverses finalitats, sempre que li reportaren beneficis a curt termini. Un exemple ben cridaner fou, com va fer el seu cosí i el seu oncle, aprofitar l'expulsió dels moriscos del Raval de Sant Joan el 1609 per a obtenir també alguns béns dels deportats.²⁸

No obstant això, no sabem del cert quina força tingueren en la casa familiar dels Sanç-Agullana aquests antecedents. En part depengué de com els pogueren viure i administrar dins l'entorn familiar. Pel que coneixem, l'esmentada mancança d'executòria de noblesa militar fou un dels seus neguits. I més quan el patrimoni de grandària mitjana de què vivien els Sanç-Agullana els permetia projectar-se i, sovint, enlairar-se sobre el veïnatge, tot i que sempre topaven o podien topa amb la resta de llinatges dominants de la vila. L'absència de noblesa, tal com aquesta era entesa a les poblacions mitjanes del regne per aquests anys, fou un factor explicatiu —un més— que no podem bandejar. Una escletxa

oberta perquè una frustració punyent prenguera cos, ja que els Sanç se sentien *militars* sense ser-ho i participaven de la mateixa o d'anàloga consciència i discerniment individual, familiar i social.

Malgrat això, tant Cristòfol com els seus familiars més pròxims aconseguiren encabir-s'hi també d'una manera col·lateral: a través de l'administració municipal i, en el cas d'aquell, del cultiu de les lletres. Era un camí indirecte que li reportà èxits personals, però no tant de llinatge. Una vegada faltà, la seua vídua i els seus fills s'endinsaren en un anonimats del qual no eixiren mai, ja que pràcticament desapareixen de la primera línia social tot al llarg del sis-cents.

La formació de Sanç ens és també desconeguda. Quan signa la introducció del seu manuscrit, el 10 de març de 1621, té ja 51 anys i portava al darrere una càrrega ben bastida de fils discursius farcits de múltiples lectures. És clar que s'hi hagué d'iniciar a través de les etapes educatives de l'època, com ara la gramàtica. El Consell ho facilitava: de tradició ben antiga (com a mínim des de 1435),²⁹ aquesta institució municipal contractava un mestre perquè ensinistrara jòvens elxans a llegir i escriure o per ensenyar gramàtica. No sabem a les clares quin tipus concret d'ensenyament podia donar ni tampoc si el mestre «de llegir i escriure» feia tasques diferents del «mestre de gramàtica», també anomenat «preceptor de gramàtica». El que tenim clar és la importància que tenia per a la vila aquest treball: una faena impartida, de vegades, pels mencionats *artistes*, com ara metges, tot i que no era el més habitual.³⁰ Tanmateix, els documents deixen entreveure una certa flexibilitat, de tal manera que la lectura i l'escriptura podien esdevindre instrucció de gramàtica pel mateix mestre i al mateix lloc. Més aquella que aquesta, ja que alguns mestres sols instruïen en lectura als infants, la qual cosa implica una immediatesa pràctica que evidència la necessitat socialment sentida de desxifrar papers més que de redactar-los. Això no obstant, suposem que el més habitual és l'ensenyament dels dos coneixements.

Fora com fora, la generació de Cristòfol va poder beneficiar-se de la reforma municipal dels estudis de gramàtica d'ençà de l'any 1573. Un dia de la seua infantesa, el 4 d'abril d'aquest any de 1573, el notari Francesc Malla signà els capítols entre el mestre Jaume Roman i el Consell per a organitzar l'ensenyament municipal de gramàtica llatina, paraules que podien ser sinònimes en aquest moment. Un bon coneixement a través de les conjugacions i declinacions mitjançant autors clàssics o renaixentistes que havien escrit en bon llatí (Ciceró, Terenci, Joan Lluís Vives, entre d'altres), estava a l'abast d'aquells veïns elxans que ja sabien llegir i els pares dels quals disposaven de suficients re-

²⁹ AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos...*, 25 d'abril de 1435, p. 213.

³⁰ En algunes ocasions se'ls eximia de fer les obligatòries tasques de vetla del terme que tots els veïns hòmens havien de fer, bé com a talladors a determinats indrets del terme, bé com a vigilants de la séquia Major, bé com a custodis de les portes de la muralla.

³¹ AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos...*, 4 d'abril de 1573, p. 268-270. En 1593 aquest preceptor de gramàtica cobrava 80 lliures de salari anual (*ibidem*, 28 de setembre de 1596, p. 321).

³² Les actes de reunions del Consell i Sitiades són una bona mostra per la quantitat de cartes i plects afegits a les actes oficials de deliberació.

³³ Fou una sort afavorida perquè el provincial religiós que l'impulsà era l'elxà fra Pere Balaguer, recentment nomenat per a l'exercici del càrrec l'1 de juny de 1588 (AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos...*, 1 de novembre de 1588, p. 222; Millán 2000: 96). La iniciativa de Pere Balaguer no feia sinó seguir les passes dels cursos d'arts als col·legis jesuïtes, que, tres anys abans de l'obert a Elx pels mercedaris, ja en disposaven de 45 per tota la Corona d'Aragó i Castella (*vid.* Gil 1997: 340-341).

³⁴ Ho apunta Gómez Brufal (1954: VI). També ho dona a entendre el tracte, sembla que continuat, de diversos membres del llinatge amb la comunitat de mercedaris.

³⁵ Una part dels llibres es feu malbé en quedar exclaustrat el convent en l'any 1836. La biblioteca de Santa Llúcia, abandonada, patí l'enfonsament d'una part del sostre, pel qual entrà gran quantitat d'aigua durant la forta tempesta caiguda sobre la població la nit del 6 al 7 de desembre de l'any 1853, fet que inutilitzà gran quantitat de llibres. Dels que sobrevisqueren, la part amb els exemplars més valuosos fou robada per diverses persones i alguns llibres foren localitzats després en biblioteques particulars –però no tornats–, segons es lamentava P. Ibarra en descriure el destí tant d'aquesta biblioteca com de la dels frares franciscans de Sant Josep. Els llibres que quedaren, passaren a custòdia de l'Ajuntament per proposta del Capítol Municipal de 12 de desembre d'aquell any 1853, posteriorment confirmada pel governador (Ibarra i Ruiz 1931: 29-30). Un trasllat que s'ajornaria encara uns anys.

cursos per a alliberar-los de les faenes i rebre les pertinents classes instructives.³¹ Aquesta era la següent línia d'ensenyament, una vegada el xiquet s'ha ensinistrat amb la lectura i escriptura. Ara, amb els estudis de gramàtica, podia continuar assolint altres eines bàsiques i pràctiques perquè entengueren i aprengueren a redactar els papers necessaris per a moure's amb seguretat pel municipi, on convergien diverses administracions sovint entrecreuades.³²

És molt probable que els Sanç també feren servir aquesta instrucció, que alguns dels seus membres, com el mateix Cristòfol, hi estiguera un temps abans de passar a l'estudi o *scriptorium* dels frares mercedaris, un ensenyament selecte per a determinades famílies que pogueren costejar-lo o, si més no, compensar els serveis amb donacions de diners o altres béns a la comunitat de religiosos. Sobretot des que a la fi del 1588 (l'1 de novembre) els mercedaris decidiren crear un estudi de gramàtica a les dependències del seu convent de fora muralla.³³ La ponderada, però elogiosa, referència de fons que fa Cristòfol Sanç a la seua crònica permet albirar que fou alumne dels frares mercedaris de Santa Llúcia, encara que no sabem amb quin rendiment i aplicació (Sanç 1621: 161).³⁴ Els coneixements que denoten les seues citacions bibliogràfiques evidencien, alhora, una familiaritat amb els llibres no habitual a l'Elx del segle XVI i XVII, a més d'una vocació sostinguda per esbrinar aspectes del passat de la vila que no es podien improvisar.

En conseqüència, i a partir d'uns estudis bàsics d'arts, de gramàtica, llatí i aritmètica, l'autor de la *Recopilación* inicià una destacada trajectòria individual d'instrucció pròpia, tot i que amb l'empenta i assessoria inicial dels frares, la biblioteca dels quals tindria un lloc central. Aquesta orientació implicava, al seu torn, la confiança i familiaritat amb la comunitat per accedir-hi sense especials dificultats. Molt probablement, bona part dels llibres que ens referí (la *Recopilación* menciona, de manera directa o a través de tercers, una seixantena d'autors) eren a la biblioteca conventual, a la qual un jove Cristòfol devia acudir a regna solta per satisfer curiositats i inquietuds.³⁵

La *Recopilación*, però, no s'explica o no només pels llibres emprats. Les directrius, els marcs de significat i referència de les lectures –al capdavant, els carreus amb què bastí la construcció de les seues percepcions culturals– no eren sols en el convent, sinó, sobretot, a la llar familiar i amb el tracte amb els llinatges de cavallers que freqüentaven els Sanç-Agullana.

5.1. Una dubtosa reputació. La rivalitat amb els Perpinyà

Fora com fora, el nostre cronista és el membre més destacat de la branca descendent masculina per via del metge homònim, fins a Gaspar Sanç i Violant Agullana. Casat amb Beatriu Carbonell, com sabem, tingué les tres filles referides –Jerònima, Àngela i Angèlica– i dos fills, Cristòfol i Gaspar. A més de les també esmentades germanes Àngela, Isabel, Violant i Beatriu. A tots els quals s'afegiren els parents polítics (cunyats, gendres i nores), amb alguns dels quals tingué unes relacions difícils. I és ací, en aquesta estructura de relacions familiars en què se'ns mostra un vessant de la personalitat de l'historiador al qual feu referència Gómez Brufal a la seua citada introducció, un vessant ben significatiu.

«Hay un rasgo en la vida de Cristòfol Sanz; en él se nos presenta con un carácter impulsivo y violento» (Gómez Brufal 1954: VII). No en sabem molt més del que ens diu l'antic arxiver. La seua manca de cites documentals ens obliga, a falta d'altres dades, a fer pròpies les seues paraules, inclòs el discret lament per la desaparició del «voluminoso informe [...] que al parecer desapareció en los saqueos de 1936» (*ibidem*). Un document que ens haguera donat llum per a esbrinar aspectes claus de la seua personalitat. Tanmateix, sí que caldria retenir un parell de fets que semblen contundents: les agressions al mencionat Jeroni Perpinyà, marit de la seua germana Àngela, i, com a conseqüència d'açò, fou desterrat dels murs i ravals de la vila a un lloc desconegut, no llunyà. Tampoc ens hi ha arribat, ara per ara, el procés d'instrucció de la corresponent sentència. Les dues qüestions són importants perquè la seua *Recopilación* està redactada després d'aquests fets, no abans i això podria tenir conseqüències per al caràcter i to de la seua crònica o d'alguns dels seus capítols o interpretacions en una personalitat com la de Sanç.

Sí que es conserven còpies manuscrites posteriors d'alguns dels documents originals que generaren aquells esdeveniments, redactades per un frare mercedari segle i mig després. El 26 de febrer de 1797 el frare Agustí d'Arques Jover (Cocentaina 1734 - València 1808), provincial alhora, signava a València la transcripció que tot just havia enllestit d'un destacat document sobre els Sanç conservat a l'arxiu privat que a

València tenia el militar Pere Caro i Sureda, marquès de la Romana (Palma de Mallorca 1761 - Cartaxo, Portugal, 1811). El document té el títol d'*El tizoncillo de Elche*, probablement posat pel frare transcriptor, amb un subtítol afegit pel mateix religiós per avançar-ne el contingut.³⁶ No té desaprofitament, ja que l'escrit tanca una etapa en les divergències internes entre els Sanç i la resta dels llinatges dominants de la vila, que són, al seu torn, una de tantes, freqüents entre les files de la noblesa elxana.

Una vegada fou creada la Inquisició moderna el 1478 sota control de la monarquia, la «neteja de sang» assolí una bona empenta. Un dels seus efectes fou que, per transitar per la vida pública (ocupar places acadèmiques o administratives, o entrar als ordes militars o religiosos, entre d'altres) calia demostrar que no es descendia ni de jueus ni de musulmans, ni de conversos d'uns o d'altres; ni tampoc d'heretges ni de penitenciat (és a dir, haver estat ja condemnats pel Sant Ofici).

Així, els efectes socials i culturals de la conquesta del segle XIII es mantien i transmetien en el temps de manera conscient i voluntària entre les nissagues cristianes dominants, que naturalitzaven talment el seu poder i lideratge sobre col·lectius d'altres religions, primer jueus, però després moriscos o altres que no s'avenien a l'ortodòxia dominant. El títol anhelat de *familiar* de la Inquisició reportava beneficis ben atractius per als membres d'aquestes elits. La seua possessió implicava neteja, però obligava a la militància activa per a detectar comportaments qualificats d'heretges (vid. Stallaert 2006, 2010: 66-67).

Durant tot aquest segle XVII, el XVI i també durant el set-cents, la demanda de familiatures de la Inquisició –com exemplifica l'interès continuat dels Perpinyà per assolir-les– i de la investidura de cavallers d'ordes militars, com la de Montesa, porta a les nissagues de la noblesa d'Elx a remoure dades d'arbres genealògics per cercar ascendències netes i executòries de cavallers que certificaren la idoneïtat dels corresponents candidats. Les fetes servir retrospectivament per Arques Jover i per Cristòfol Sanç, centrades en els Perpinyà, en són exemples patents. No ens estranya, per tant, que si Sanç volia fer mal a un llinatge podia entrar bé amb aquesta qüestió de la sang *neta*, perquè ben segur que tindria un fort impacte en el moment de posar-ne en dubte la suposada legitimitat.

Des d'aquest punt de vista podem entendre millor un text com el *Tizoncillo* (1622), la finalitat del qual, en efecte, fou empeltar la genealogia d'una de les nissagues més antigues d'Elx, la dels Perpinyà –secularment vinculats al Consell i a la *Festa*–, amb la introducció de jueus conversos i condemnats dins les branques principals de la línia ascendent. Fra Agustí Arques, per contraposar amb dades la manifesta

³⁶ *Papel infame escrito por Christoval Sans de Elche año de 1622. para tizar (aunque falsamente) varias familias limpias de aquella villa. Con varios Instrumentos y reflexiones que evidencian la falsedad y malicia de dicho Tizoncillo, y causas de haber se escrito este infame papel.* El manuscrit d'Arques Jover, amb la transcripció original –o una de les còpies originals– és a la Biblioteca Gabriel Miró (M. F 1/25, sense paginació), a la qual agraiïc la facilitat per a la seua consulta feta anys arrere. Hi ha una còpia fotografiada i transcrita del manuscrit d'Arques conservat a dita biblioteca, a cura de Navarro Mallebrera (1991: 37-86).

injustícia del cronista, no es limità a transcriure el text original de Sanç de 1622, sinó que completà i reforçà tot aquest procés incorporant-hi una còpia dels memorials presentats pels Perpinyà a la Inquisició per a obtenir l'esmentada familiatura.

Per a Cristòfol Sanç, per molt nobles que foren els Perpinyà, el senyal que hi haguera membres conversos en la seua línia de sang d'ascendència paterna denotava la presència d'una nafra que es podia estendre pel tronc i branques de la nissaga i, per tant, hi introduïa la sospita immanent respecte del bon i antic cristianisme de què presumien. I, en conseqüència, podien esdevenir sospitosos d'heretgia en qualsevol moment (*vid.*, per exemple, Valero de Bernabé - Martín de Eugenio: 1-17).

Aquesta és l'arma més punyent de Sanç en el moment de llançar a la societat el *Tizoncillo*, ja a la seua maduresa: sembrar el dubte sobre una de les nissagues més antigues de la vila, present sempre o quasi sempre en les conjuntures difícils per les quals travessà per redreçar les institucions de governament, disposades sempre o quasi sempre a «alegrar de les franqueses y llibertats» de la república il·licitana, tal era la seua reputació.³⁷

5.2. El plet del Raval

No menys important per a entendre el context social i cultural del nostre cronista és l'activa participació que tingué dins el procés d'insubmissió de l'anomenat plet del Raval (1618).³⁸

«Christòfol Sans, natural vehí y habitador de la present vila de Elig, de hedad que dix ser de sinquanta-y-un anys, poch més o menys». Amb aquesta formalitat, Sanç inicia la seua declaració davant els procuradors del Raval de Sant Joan i de la Vila, responsables immediats dels interrogatoris. No fou l'únic. Una quantitat no habitual de testimonis foren cridats per les dues parts en conflicte, la Vila i la Universitat del Raval de Sant Joan, a través de sengles procuradors, els notaris Miquel Texidor i Josep Sempere. Sanç és el testimoni número 24, entre d'altres cridats per testimoniar al plet. D'aquesta manera, un conegut home de 51 anys, antic justícia de la vila d'Elx, encara que «al present, no té ofici» (digué als procuradors), es disposa a contestar o comentar la trentena de preguntes que li formulen.³⁹ No s'estigué Sanç d'oferir-los, fins i tot, la seua experiència personal com a criteri de veracitat de moltes de les declaracions.⁴⁰

El plet és un més dels que hi hagué al llarg de la segona meitat del segle XVI i bona part de la primera del segle següent entre la Vila i el Raval de Sant Joan, abans i després de l'expulsió dels moriscos. Solen tractar qüestions lligades al repartiment de competències administrati-

³⁷ Tot plegat, Melcior Perpinyà morí abans de ser admès a la familiatura per la qual maldava tant d'any, «dexando en los de su familia en el sentimiento de el deshonor».

³⁸ AHME, *Prosés de la Villa de Elche, contra el Arraval de San Juan de dicha Villa. Elche, 1618-1704*, sig. b109.

³⁹ «y que és estat una vegada justícia, y que no té salari de la vila lo justícia y que setanta-y-cinch lliures que té lo justícia de salari li cobra de les penes, calònies y composicions que fa entre lo any» (AHME, *Prosés de la Villa de Elche, contra el Arraval...*, f. 316r. Les declaracions de Sanç, en els f. 311v-319v.

⁴⁰ «per haver-ho vist en rahó de ser, com és, natural, vehí y habitador de la present vila y de ordinari haver estat y habitat en aquella», diu al seté interrogatori exposat pel procurador del Raval (*ibidem*, f. 313r).

ves, encara que a dessota subjau la lluita secular, revifada de manera intermitent, entre la senyoria i el Consell de la vila. Aquella, per ampliar la seua intervenció política al Raval, l'anomenada Universitat de Sant Joan, a través de funcionaris i autoritats delegades; i el Consell, per mantenir-hi la seua antiga jurisdicció, la judicial i tributària, traduïda en normes, capítols i crides per a regular les botiges, els forns, les carnisseries i supervisar els pesos i les mesures que tothom havia de fer servir segons les directrius assenyalades pel justícia i el mostassaf. Tot amb tot, aquest que s'enceta el 1618 és el plet de referència sobre el Raval, entre altres raons perquè registra un bon fum de dades: informes, notícies i fets que sabé valorar amb perspicàcia Pere Ibarra.⁴¹

Ara, a l'alçada dels anys vint del dèsset, les coses han canviat. El Consell palesa una greu crisi per la fallida fiscal patida a causa de la desaparició dels veïns moriscos del Raval, que suposaven un terç de la població. I per la retallada de les seues funcions, que recauen exclusivament sobre la Vila. Altrament, l'expulsió dels moriscos serà aprofitada per la senyoria per aixecar-hi una nova planta constitucional perquè esdevinga universitat, per a dotar-la d'autonomia fiscal i també política, si hi afegim les funcions judicials que, amb força, assumiran els batles i governadors dels Cárdenas respecte dels veïns de l'antiga moreria.

La causa concreta que mogué el plet fou una *ferma de dret* presentada davant l'Audiència pel síndic del Raval de Sant Joan a l'agost de 1618, ja que presumia el síndic que les autoritats de la Vila envaïen la jurisdicció dels oficials del consell del Raval en l'exercici de les seues competències. La resposta fou *contrafermada* pel Consell de la vila, finalment, el 24 d'abril de 1620. Les declaracions del plet, per consegüent, apuntaven o bé la separació del Raval i de la Vila, o bé la seua integració jeràrquica. Ben entés que la disputa pel Raval assolí una perspectiva diferent una vegada els moriscos foren expulsats el 1609, ja que posà de manifest les intencions de domini dels Cárdenas sobre tot el senyoriu.

Tant les declaracions de Sanç com les dels altres testimonis deixaren ben patents la distància que hi havia entre els patricis que dominaven les estructures de govern de la vila i els objectius polítics d'una senyoria ben disposada a convertir l'antiga moreria en un reducte impermeable al Consell, subjecta solament a la seua autoritat. És important fer avinent que l'any d'inici del plet del Raval, Jorge de Cárdenas aconseguí la suspensió del plet de reversió per dos anys, pròrroga que s'ajornà un any més, fins al 1621.⁴²

Aquesta iniciativa condicionà les declaracions dels testimonis, com la del mateix Cristòfol Sanç, que sempre jugà a dues bandes, ja que,

⁴¹ Com mostra el munt de senyals que hi deixà a nombroses pàgines del volum de 1.013 fulls que relligava les peces del procés. Pere Ibarra i Ruiz (Elx, 1858-1934), nomenat aci en diverses ocasions, fou arxiver, arqueòleg i un destacat estudiós de la història d'Elx, protector i divulgador del seu patrimoni (*vid.* Castaño 2002).

⁴² El llarg plet de reversió o reducció a la Corona (1574-1697), pel qual la vila reivindicava la seua tornada a la jurisdicció reial.

sense el plet de reversió, les respostes als interrogatoris hagueren sigut de segur diferents. És evident, per tant, la relació orgànica de Sanç amb el Consell i la seua manera d'actuar davant de conflictes com aquest: mantenir un distanciament amb la senyoria (ara a través del Raval de Sant Joan), però no suficientment perquè no poguera aconseguir-ne favors personals, concessions administratives i ajudes conjunturals, quan calguera. Un doble discurs del qual Sanç serà un exponent clar.

5.3. El justícia de la Vila

No més important per a reconstruir l'entorn públic de l'escrit de Cristòfol Sanç és l'exercici del càrrec de justícia l'any 1620, des del qual hagué de pronunciar dues sentències, que ens aproximen també a la societat en què nasqué i visqué el nostre personatge.⁴³ Ens centrarem en la més significativa de les dues que dictà.

Per a entendre aquesta condemna i, per tant, les responsabilitats de Sanç com a justícia, cal tenir en compte un parell de qüestions. En primer lloc, que les sentències no depenien només d'ell, sinó que eren el resultat de decisions prèvies regulades pels furs, concretament la d'una assemblea de prohoms: persones destacades de la vila, com els jurats del Consell, doctors en dret, advocats i d'altres. El justícia responia i actuava a través d'aquest Capítol, esdevingut tribunal. Això retallava les responsabilitats personals de Sanç, encara que el lligava més a aquesta institució de govern que, recordem, el va elegir –en teoria, si més no– per les seues qualitats cíviques de probitat, honradesa i suficiència, segons dictaven els furs. El justícia hi havia de comptar sempre per portar avant la funció jurisdiccional del càrrec (Narbona 2012-2014: 347-357, 353).

Altrament, no havia de separar-se de l'assessor esmentat, que l'acompanyava en la seua comesa i, si calia, el podia substituir. Els advocats de la Cort s'encarregaven de la majoria dels procediments que es dipositaven damunt de la taula de treball de Sanç, que, com es pot deduir, no tenia molts coneixements de dret, o no en tenia cap. Sanç no havia exercit mai el càrrec ni cap altre que se li semblara, no era advocat ni escrivà (ni ell ni cap altre membre de la seua nissaga en aquests moments); per això, les seues obligacions el vinculen directament a un altre personatge del document: misser Genís Pomares, advocat fiscal i patrimonial del marquesat amb connexions amb la Cort senyorial, encarregada de la defensa de causes que entraven dins la competència dels Càrdenas, com els delictes que implicaven la pena capital (si el justícia la dictaminara, calia el seu vistiplau); i també amb l'Audiència de València.⁴⁴

⁴³ AHME, *Traslado de la sentencia de 4 años de galeras a Jaume Herades y de pena de muerte a Baltasar Asensi [T.c.]*. 1620, llig. H/14, núm. 10. El títol amaga el document principal, que és a continuació de l'indicat. Així, el lligall inclou el «Tresllat de la composició de Jaume Herades de quatre anys de galeres, feta per Cristòfol Sanz, justícia, en 22 de setembre de 1620». Però també i, sobretot, una «Sentència de mort donada a A (sic) Baltazar Asenci, fill de Baltazar, per lo desús dit justícia, en 15 de joliol any 1620». Els papers són còpia de l'original que es custodiava a la Cúria del Justícia de la vila, feta pel notari Agustí Sempere. És una sort disposar d'aquesta còpia, ja que no disposem dels llibres redactats per la Cort, a diferència dels llibres de la d'Alcoi, Cocentaina, Sueca o València, publicades per la Universitat de València en la col·lecció «Fonts Històriques Valencianes».

⁴⁴ De fet, la definició completa del càrrec és de «justícia en lo civil y criminal». El que no sabem de manera concreta és com aconseguí Sanç que el Consell accedira a nomenar-lo.

⁴⁵ Poc coneixem de Baltasar Asensi. Si que sabem, emperò, que tenia un fill apel·lat com el pare i com l'avi. Un escorcoll a documents contemporanis que serva l'AHME ens dona alguna llum, tot i que escassa (SHPN, *Pere Jordà*, 297, 3 de març de 1614).

⁴⁶ A més a més, abans de ser penjat, i tal com contemplava la sentència de Cristòfol Sanç, li fou tallada la mà esquerra pel puny «fins separar-la del bras ab lo qual cometé lo dit delicte». No només, sinó que fou clavada «en lo lloch eminent per nos designado per a què sedexca en càstich al dit Asensi y altres, en terror y exemple». No és que la plaça fora un lloc especialment habilitat per a executar sentències; més aviat, el procurador anotà que era allí perquè fou aquest indret «hon cometé dit delicte».

⁴⁷ Un exemple d'açò és el cerimonial en l'execució del delicte. Un ritual expressament pensat i organitzat, en conseqüència, per a imbuir terror a una societat que tenia moltes raons per témer la mort, associada al pecat i al càstig, aplicada ara per la mà ferma d'una alta autoritat local com el justícia Cristòfol Sanç. En la Il·lustració, reflexions noves, com les de Beccaria (Milà 1738 - 1794), replantejaren aquestes qüestions des de perspectives diferents. *Vid.* «Dels delictes i les penes», com titulà el seu conegut escrit (Livorno 1764).

La sentència que dictà és rellevant. El 15 de juliol de 1620, Sanç enunciava la causa: una acusació i denúncia criminal posada pel procurador fiscal de la Vila i marquesat en la seua Cort contra un veí de la vila, Baltasar Asensi de Baltasar. La imputació era greu: la mort de Pedro de Cárdenas, habitant de la vila –germà de Jorge de Cárdenas, marquès d'Elx–, ocorreguda en dilluns, entre les sis i set hores de la vesprada del dia 22 de juny de 1620. Una vegada reunit amb el seu assessor i amb l'advocat misser Genís Pomares a la sala d'audiències del palau de la senyoria, es procedí a la lectura de la causa del procés, tot just instruïda, i a la proclamació del parer final.⁴⁵

Cristòfol Sanç tenia davant un bon expedient. Però l'assemblea i els assessors, escrupolosos amb els tipus penals que manejava i a partir del que consideraven proves concloents, ho tenien clar. Sense altra possibilitat, el justícia declarà que Baltasar Asensi era culpable dels càrrecs presentats i, per consegüent, era condemnat «en pena de mort natural».

El document de la Cort ens descriu com havia d'aplicar-se la sentència. No n'estalvia detalls, accions concretes que havien de fer-se a Baltasar Asensi com a condemnat. N'enumerem algunes: primerament, traure'l de la presó on estava detingut, però no de qualsevol manera, sinó «ab una corda de espart al coll y ab altra de cànem que assegurés», i arrossegar-lo lligat a la cua d'un cavall fins a la plaça Major (hui plaça de Baix), on era la forca «i lloch del suplici». Baltasar fou penjat, entre les onze i les dotze de migdia d'aquell 17 de juliol de 1620, «per lo coll en lo alt de dita forca»; «on hagué d'estar tro e tant llarch temps fins tant la ànima de llur cos sia separada».⁴⁶

El que sobta més, a hores d'ara, és veure directament l'aplicació d'una sentència de mort segons la tipificació que el dret penal de l'època feia del delicte d'assassinat; amb un Cristòfol Sanç que en aquests moments embastava el seu discurs patriòtic. Fins que l'humanisme propulsat per la Il·lustració capgirà la concepció del dret penal, res o poc es plantejaven Sanç i els justícies d'Elx, anteriors o posteriors (durant els segles medievals i moderns), en un cas com aquest. El cos del condemnat era l'àmbit compacte en què la societat havia d'aplicar una justícia que tenia molt de venjança pública, semblant a una revenja privada institucionalitzada, malgrat el substrat relativament ferm que els humanistes havien intentat emmotlar per enfocar l'acció política i social sobre els éssers humans des de posicions alternatives o diferents.⁴⁷

6. *RECOPILACIÓN DE LAS COSAS DE LA ÍNCLITA VILLA DE ELCHE.* LA NOVA PÀTRIA IL·LICITANA

Una de les raons d'haver escrit l'obra per la qual ha sigut més conegut, la *Recopilación de las cosas antiguas...*, és «haber visto y leído muchos libros, que en ratos perdidos, o por mejor decir ganados, y aficionado a leerlos, me han dado larga noticia y luz de las cosas memorables de Elche». Haguera sigut interessant i engrescador assistir a les seues lectures per a esbrinar com s'ho feia Sanç per llegir, sota quins elements prejudicials interpretava els escrits que eren al seu abast (documents d'arxius, opuscles i llibres, a alguns dels quals ja hem fet referència) i, en fi, escorcollar el seu tall d'interpretació. Lectures profitoses guiades per objectius ben clars: emparar i defensar la pàtria, a la qual som obligats «tanto como a madre», ja que ens empara i defensa.

A més d'aquest primer objectiu, un altre que l'impulsa a escriure és que cap autor tracta aquelles coses memorables, «sino de paso»; fet pel qual calia registrar de nou les seues coses meravelloses, diu Sanç, tretes d'aquells llibres per ell examinats. Un últim objectiu és que aquestes «antigüedades, honras y preeminencias», no restaren sepultades per l'oblit de la gent de la vila, «siendo tantas y tan grandes como de la mayor ciudad de España».

La *Recopilación* era, ben mirat, el conjunt de «cosas memorables» d'Elx («antigüedades, honras y preeminencias») que Sanç havia d'evitar que foren sepultades per l'oblit.⁴⁸ La redacció del manuscrit li donava la possibilitat d'obrir un gran camp de fets històrics dins del qual elegir els que tingueren tal condició (de *memorables*): aquells que estimara dignes de formar part de tan privilegiat inventari. Gràcies a aquesta selecció, el cronista hi deixa clara la petja dels seus parers i judicis de cerca i registre d'esdeveniments històrics, amb la col·laboració d'un seguit d'autoritats que li semblaven solvents per al projecte.

La urgència per embastar la crònica formava també part del seu desig de parlar a l'orgullós estament militar, que necessitava conèixer o recordar l'antiquíssim «lminatge» dels elxans, als quals regalà un gentilici de nova soca, la *il·licitanitat*. Podien ser súbdits d'un rei al qual mitificaven, per bé que sovint no els hi feia costat; o vassalls d'un senyor a qui suposadament no acceptaven. Ara, a més, podien exhibir amb orgull la qualificació d'*il·licitans*.⁴⁹ No era poca cosa en aquests anys vint del sis-cents, descobrir que la terra que xafaven estava emparentada de manera directa amb la Roma imperial i que els seus veïns, per tant, eren descendents dels romans.

No hem trobat l'inventari dels seus béns, que podria haver-se ela-

⁴⁸ No és sols Cristòfol Sanç a Elx; de manera semblant, o amb intencions parcialment semblants, en indrets com Oriola el notari Antonio Al·múnia composà un *Libre de tots los actes, letres, privilegis y altres qualsevol provisions del Consell d'Oriola* (1620), una compilació de documents per a ús del governament de la ciutat, amb la intenció de facilitar l'ús d'instruments de defensa davant els conflictes amb els quals es poguera enfrontar. I només dos anys després, mossén Pere Bellot, rector de Catral, publicà un *Compendio de lo que contiene en las notas antiguas de la Sala de la ciudad de Orihuela hasta el año 1323*. Més tard, el 1640, l'elxà Vicent Bendicho, degà de Sant Nicolau d'Alacant, publicà la *Chronica de la muy ilustre, noble y leal ciudad de Alicante*.

⁴⁹ *Vid.* la perspicaç reflexió de Biosca (2010) sobre la coexistència i orígens del gentilici *il·licità*, comparat amb el d'*elxà*.

⁵⁰ Potser feu l'inventari i la seua vídua romangué a la casa familiar amb tots els béns del matrimoni, inclosos els aportats pel marit. No obstant això, quan Beatriu morí l'any 1637, les filles procediren a fer-lo (AHME, SHPN, *Blai Gascon*, 30 d'abril de 1637).

⁵¹ L'imaginem, un dia qualsevol d'aquest últim any, demanant permís per passar a Santa Llúcia i parlar amb el comanador per aconseguir llicència i anotar les dades adients amb la finalitat d'elaborar la seua obra. Alguns dels llibres citats eren edicions antigues, amb exemplars de difícil adquisició. És probable, per tant, que demanara autorització als frares d'un convent i l'altre, especialment als mercedaris per la funció ja comentada d'*scriptorium* que feia el convent: la custòdia i còpia, si esqueia, d'obres manuscrites.

⁵² Sanç tria sis destacats veïns per ofici o estament perquè lloen l'obra que els lectors llegiran. Veïns als quals havia confiat prèviament el manuscrit. Aquesta entrada d'elogis no és una iniciativa original de Sanç, ja que era costum incloure abans d'un text diversos poemes que elogiaren l'autor o l'obra.

borat poc després de morir: testimoni directe dels llibres que poguera posseir o custodiar.⁵⁰ Encara que de la relació de peces descrites es desprén que la llar familiar responia a una vida benestant, no hi trobem cap llibre. Tal volta Beatriu els vengué, però no tenim cap acta que ho reflectisca. També és una confirmació que els llibres que feu servir a la seua crònica foren consultats als dos centres de la població que comptaven amb bones biblioteques: el convent de Sant Josep i el de Santa Llúcia, amb els frares del qual, com hem dit, Sanç tenia bones relacions. Hi ajudava el seu càrrec de justícia, que sempre li obria portes. No és casualitat que la *Recopilación*, acabada als inicis de 1621, fora bàsicament redactada l'any 1620, quan exercia aquella funció.⁵¹

Cristòfol Sanç no ho sabia, però amb les seues eleccions de lectura (la citació d'autors, l'estructura de composició de l'obra i la seua concepció general de la població), el cronista esdevenia un vehicle de l'humanisme tardà a la comarca, en un context de cultura que acaronava altres tants elements d'una primerenca concepció barroca de la crònica, encara que digerida de manera particular pel nostre autor. No hi va sol, ja que una colla d'autors i persones de provat enteniment i dignes, per això mateix, de fe i crèdit («entendidas personas fidedignas»), donaran suport a l'operació, que inclou una solemne entrada en el text amb una bona dosi de llorer.⁵²

Quan comença a redactar, Sanç té la intenció de cercar un patronatge de soca-rel d'àmplia profunditat heràldica que reafirme la república patrícia. Calia armar-la i engegar-la de nou a través de dades d'autoritat i de testimonis materials que es pogueren ajustar a les seues expectatives. Al capdavant, donar al gentilici dels nascuts a la vila uns fonaments històrics que demostraren o, si més no, que justificaren aquesta ascendència de prestigi dins les viles del regne. I, a més, que fora un baluard defensiu respecte dels enemics que intermitentment l'atacaven. El resultat fou l'assoliment d'un text de complida erudició, no només a través dels referits llibres consultats, sinó també a través dels testimonis observats a les runes d'*Ilici*, a l'Alcúdia, cosa que l'impel·lí a visitar-la diverses vegades. Els vestigis d'*Ilici*, en efecte, eren una mostra perceptible i explícita dels basaments de legitimació amb què volia reforçar l'estructura de governament de la vila, i en concret dels llinatges que el monopolitzaven. No obstant aquest acaronat objectiu, el text desplega altres registres d'interés.

El manuscrit, per tant, tingué una llarga i desconeguda etapa de preparació, no només per les lectures al·ludides, sinó també pels passejos per la vila i les seues muralles, que Sanç veia i recorria de manera fre-

qüent. I pels raval, pels horts de palmes i per les torres rurals del seu ampli terme: aquestes són les fonts materials que li interessaven per a comprendre i llançar el seu missatge. Hi al·ludeix, així mateix, a converses amb determinades persones que ell considerava dipositàries d'una determinada memòria il·lustrada, com eren alguns cavallers i frares; sense oblidar la dipositada a la llar dels Sanç, on sovint es parlava del rei i de la conquesta, de la religió i dels avantpassats i, és clar, de la gestació medieval de la *república*, amb els seus privilegis reials i les dificultats per mantenir-los. Els majors del llinatge, com l'avi Cristòfol o l'oncle Alonso, en tenien sempre alguna cosa a dir, encara que fora pels càrrecs que havien ocupat al Consell.

Bona part dels continguts i temes i, fins i tot, la disposició de la crònica amb els dotze capítols en què desgrana la història de la vila cristiana des dels orígens dels temps, se'n disposen «desde la creación del mundo, asta el presente de 1621» (Sanç 1621: 177). A l'índex destaca el fil narratiu ideat per Sanç, amb la vila com a subjecte universal i els esdeveniments que l'honoren, aquells que li calen perquè n'estiga orgullosa: un bon guió per a destacar la seua vinculació directa a les senyories, tant del casal reial com dels Cárdenas. La seua signatura castellanitzada, a diferència de la del plet referit del Raval (plasmada a la fi de la seua declaració del 9 de setembre de 1621), tanca la *Recopilación*.⁵³

D'aquests dotze capítols, al que més espai dedica és al primer, i no per casualitat. Efectivament, quasi una quarta part de les pàgines dels capítols va dedicada a la «fundación de Elche, a los años, antes de la venida de Jesucristo, 540», tot encadellant els inicis de la població als relats bíblics dels orígens de la humanitat. Aquest recurs de Sanç tenia al darrere una tradició antiga d'origen medieval: la creació d'un poble, d'una ciutat, havia de lligar amb la Bíblia. Una tradició que, a través de l'historiador Flavi Josep (Jerusalem, 38 - Roma, 100), hi influí força, ja que es mantingué durant l'edat moderna per a encabir-se, fins i tot, en el segle XIX, també al nostre territori.⁵⁴

Un altre capítol a destacar és el segon. Dedicat als gots, hi refereix en particular la creació de la seu catedralícia, «pues tierra tan señalada y aventajada era meresedora de qualquier honrra y dignidad»; a més de la relació de bisbes convocats a Toledo per participar en els corresponents concilis.⁵⁵ Encara que els gots esdevingueren cristians, alguns dels seus reis (com Vitiza) no estigueren a l'altura de les seues responsabilitats; per això, finalment, crearen les condicions perquè induïren la «pérdida de España»,⁵⁶ la qual esdevingué una porta oberta per a l'entrada dels àrabs, «pues allándola desarmada, como digo, con

⁵³ Cristòfol, com escriu de manera habitual, substituït pel forçat *Cristóval* (Sanç 1621: 177); per altra banda, una castellanització freqüent a l'època. El manuscrit arribà afortunadament al segle XX, quan el custodià P. Ibarra, arxiver municipal des de l'abril de 1924, per evitar la seua dispersió i pèrdua, com tants altres documents que aconseguí salvar. Per això porta, al revés del dibuix de l'escut que fa de coberta, el segell «Propiedad de P. Ibarra, nº 3». I a la fi de l'índex de capítols, una nota manuscrita del mateix Ibarra per la qual autentifica la signatura de Sanç: «He tenido ocasión de comprobar la autenticidad de la anterior firma en el folio 320 del proceso del Arrabal». De fet, la signatura de Sanç no és en el foli 320, sinó en el 319v del plet.

⁵⁴ El capellà F. Fuentes i Agulló (1834-1881) publicà el 1855 un *Epítome Histórico de Elche desde su fundación hasta la venida de la Virgen inclusive* (vid. l'edició facsimil: Fuentes 1987: 7-38; les cites a les p. 15-16). Cal fer notar que persones científicament rellevants d'aquests anys, o poc abans o després, com Gerart Mercator (1512-1594), Nicolau Copènic (1473-1543) o Isaac Newton (1643-1727), ja intentaren aclarir la cronologia bíblica fent servir els seus coneixements científics.

⁵⁵ «y esto se ve y colige por los obispos que d'esta tierra salieron a los concilios de Toledo» (Sanç 1621: 43).

⁵⁶ No són altres, assenyala Sanç, que les malifetes i vicis d'aquest penúltim rei got, a més de l'aturament dels concilis, el permís perquè els clergues pogueren contraure núpcies i l'enderrocament dels murs i fortaleses d'Espanya per tal d'evitar possibles sublevacions internes; sense deixar el fet que Vitiza, alhora, «metió a muchos de los judios en España pues allándola desarmada, como digo, con facilidad la ganaron los moros a don Rodrigo, rey godo» (Sanç 1621: 48).

⁵⁷ Per als orígens i evolució del concepte *reconquesta*, *vid.* García Sanjuan 2013.

⁵⁸ *Vid.* Martí de Viciania 1564 (reimpresió facsimil 1972: 101-102). Cavanilles 1797 (edició facsimil 1978: 268-273).

⁵⁹ «Mucha artilleria y ynvençiones de coetes, y los más años juegos de toros y cañas» (Sanç 1621: 152). «Su antigüedad no se sabe de que año acá es: porque e sido curioso de saberlo de viejos y mayores y no an sabido darme razón» (153).

⁶⁰ No deixà tampoc de relatar-nos la curiosa història de la «ynfiel alarbe», esclava del notari Vicent Estevan, anomenada Aixa (Sanç 1621: 154-159).

⁶¹ «desde los años 540 de su fundación antes de la venida de xpisto asta el presente de 1621» (Sanç 1621: 173).

⁶² Però, l'arbre vincula exclusivament la conquesta de la vila al fill del rei Ferran de Castella, Alfonso, que «ganó el reyno de Murcia y a Elche»; i a l'infant en Manuel, «primer señor de Elche después de ganado de los moros». L'arbre elimina, doncs, el fet que la conquesta d'Elx fou executada pel rei Jaume I, tal com veiérem.

facilidad la ganaron los moros a Don Rodrigo». És el punt d'inici del capítol següent: l'escomesa dels *moros*, «y cómo fue asolada la catedral y cómo levantaron su mesquita».

En els capítols següents, hi descriu la recuperació i ocupació de la vila pels successius reis cristians (coneguda després com a *reconquesta*) fins a la senyoria dels Cárdenas, continuadors naturals de les tasques d'aquells.⁵⁷ No s'estaria tampoc de fer-hi (capítol 10) una descripció ràpida de les fonts de prosperitat de la *nova Ilici/Elx* romana: una sort d'informe de les riqueses materials del terme, molt diferent del fet per Viciania l'any 1562 i del de Cavanilles, en els anys finals del set-cents.⁵⁸ Contràriament, les referències regnícoles de Cristòfol Sanç volen destacar les gràcies de la providència, les arrels de la república i la consegüent «milícia romana» que, a tort i a dret, encara la governava a través d'un orgullós Consell.

El penúltim va dedicat a descriure allò que, a parer seu, seria necessari per al bon govern d'una ciutat del seu temps, com ara Elx: les muralles, l'hospital, les esglésies i els convents. I enumerar aquells il·licitans que, per les seues accions o posicions militars i religioses, calia sempre recordar. A més, hi introdueix una breu, però entusiasta, referència a la Festa de l'Assumpció, un retrat ben curiós pel seu to costumista; fins i tot, intentà esbrinar-ne els orígens, encara que es perd en elucubracions mesclades de llegenda, tradicions orals i fets fora de context.⁵⁹ Tampoc li interessava esbrinar cap altre aspecte de particular, ja que la *Festa* es devia viure i sentir amb immediatesa a través dels seus paràmetres religiosos baixmedievals.⁶⁰

Finalment, inclou en el darrer capítol un «epílogo breve» en què anuncia als lectors allò que, si més no, haurien de recordar: la «història de las naciones, reyes y señores que an posehido nuestra villa».⁶¹ Endemés, hi insereix com a colofó l'«Arbol de la Villa d'Elche», des de la conquesta fins a Felip IV, que acabava de succeir al seu pare el 31 de març, sols tres setmanes després de la signatura i data amb què Cristòfol Sanç tancava el seu discurs.⁶²

6.1. Un passeig per l'Alcúdia

Però el capítol més extens és, com ja hem dit, el primer. Un apartat declaratiu del que oferia i proposava als «justicia y jurados de la ynclita y antigua villa de Elche», amb *Ilici* com a lloc eminent de la seua dis-sertació. Cristòfol Sanç situa l'Alcúdia, solar d'*Ilici*, en una romanitat genèrica, ben antiga. Una romanitat sobre la qual llança admiracions a través de gestes bèl·liques de caràcter heroic interpretades sobretot per cronistes del renaixement valencià, a més d'altres castellans i arago-nesos (Beuter, Viciano, Diago, Escolano, Cascales, etc.): dades i fets que fa acompanyar per una selecta colla d'autors de l'antiguitat romana (Flavi Josep, Apiano, Plini, Ptolemeu, Titus Livi), per tal d'assaonar el seu escrit. Amb això no feia res que no haguera anunciat des del mateix títol que fa de frontispici al text: recopilar coses antigues tretes de diversos autors.

A la vora d'aquesta construcció erudita o de pretensions erudites, juxtaposa –almenys així quedà formalitzat a la crònica– les al·ludides experiències de passejant afanyós per les runes de l'Alcúdia. Afanyós perquè aprofità els seus passejos arqueològics per a fer una cosa bastant habitual entre els visitants dels vestigis antics contemporanis de Sanç, aquells caminants i viatgers del sis-cents que semblen beure, sense solució de continuïtat, dels renaixentistes: recollir i inventariar monedes o medalles per incrustar-les en una antiguitat induïda per lectures coetànies dels seus clàssics. I, des d'aquests pressupostos, formar-ne col·leccions, algunes de les quals han arribat als museus dels nostres dies. No és el cas de la fornida per Sanç que, probablement, ben aviat es dispersaria (1621: 34-35).⁶³

Aquest és un dels temes més interessants i profitosos del cronista perquè, a través dels comentaris que hi fa sobre les monedes que tenia a la vista, Sanç esdevé un dels testimonis més primerencs del jaciment abans que fora observat pels primers ulls contemporanis, susceptible de ser entès dins de contextos seqüenciats des de l'erudició crítica, sense induccions religioses o polítiques. Contràriament, la manera d'observar l'Alcúdia per part de Sanç i els materials arqueològics que generava procedien del col·leccionisme antic i medieval, interpretats a través de lectures ràpides d'autors clàssics publicats pels editors renaixentistes, als quals tenia accés en les suara esmentades biblioteques.

«Állanse en este término vestigios antiguos asolados que dan demostración de su grandesa y ser de tiempo de romanos, como a un quarto de legua y tiro de arcabús se ven aruynados vestigios en la partida de la Alcudia, que fue grande lugar y yo le tengo andado y medidas sus

⁶³ Per al tractament i classificació de les medalles s'ajudà del conegut tractat que l'eclesiàstic, jurista i diplomàtic Antoni Agustí i Albanell (Saragossa, 1517 - Tarragona, 1587) redactà, amb referència a medalles d'*Ilici*, i al qual Sanç cita com a autoritat (*Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*, Tarragona, 1587).

murallas» (Sanç 1621: 127). En efecte, en el segle XVII l'Alcúdia no és només un jaciment. Més aviat, l'Alcúdia –i a diferència de hui– és una partida rural tan àmplia que inclús travessava l'artificial frontera de la Rambla i s'estenia per l'horta *magram*, amb una accidentada topografia de pujols i barrancs en bona part del seu sòl. En particular, a les seues àrees pròximes.⁶⁴

Tot amb tot, el fet cridaner és la nombrosa relació de vestigis materials de l'antiga ciutat romana.⁶⁵ Un munt de restes que no alteraren el rígid marc cultural i conceptual des del qual els situava i interpretava. Aquesta, per tant, és una constant transversal de l'escrit: la identificació de la història d'*Ilici* amb la de l'Elx tot saltant-se mil sis-cents anys d'història, vora cinquanta generacions d'il·licitans/elxans que s'adscriuen a diverses cultures. Una transferència cultural que implicava, al seu torn, l'amagament o el bandejament pregon de qualsevol herència semita, àrab o jueva, i de qualsevol altra religió derivada que no fora el cristianisme, segons aquest havia estat reinterpretat per l'Església catòlica d'ençà del concili trentí de meitat del segle XVI. Sanç retrotrau una romanitat inferida i, en conseqüència, connecta amb les runes d'*Ilici* per construir un passat al gust del seu entorn social i cultural.

Les lectures i escrits de Sanç, consegüentment, no eren un joc innocent. El fet d'«haber visto y leído muchos libros» –cadascun dels quals hi actuava com a marcador de relacions encadellades a seqüències històriques prèviament seleccionades–, acabava en una crònica que assenyalava el fonament d'un renovat patriotisme local emanat de la nova *Ilici*: de la ciutat d'origen islàmic que ara havia de ser substituïda i rebatejada amb les aigües de la ciutat romana primigènia, enrunada per traïcions i invasions de pobles que Sanç s'encarregà de registrar. Aquest lligam, *Ilici*-Alcúdia-Elx seria una de les bigues mestres de la construcció de la *il·licitanitat* de Sanç. Però entre la desaparició dels visigots com a cultura organitzada i la ciutat àrab-islàmica, n'hi ha un bon tros encara no resolt del tot arqueològicament. Sanç s'ho salta una vegada i una altra fins a arribar a la conquesta del rei Jaume I per tal d'establir-hi els viaductes adients perquè les aigües provinents de les «prístinas fuentes de nuestra civilización», segons l'expressió formulada per P. Ibarra, pogueren arribar-hi el 1621.

La constitució d'aquestes pàtries era confeccionada a partir d'estímul cultural i polític; a Elx, a més, era lligat a conflictes jurisdiccionalment reiterats.⁶⁶ Parem esment que, una vegada el liberalisme construeix al llarg del segle XIX i XX un nou estat amb noves nacions i noves pàtries plegades, aquestes del renaixement i el barroc, com la de Sanç,

⁶⁴ El mateix Sanç, fent-se ressò de la seua etimologia, ho explica: «descubriendo unos cimientos en medio de la Alcudia que en arávido es lo mesmo que loma de tierra» (1621: 127). «En lo alto d'estas ruynas y loma de edificios que sobrepaja a los más altos olivares que tiene alrededor ay ciento y treynta y dos tahullas de tierra pedregosa, con algunos árboles, la qual se cultiva de poco tiempo a esta parte» (1621: 128).

⁶⁵ Entre els quals destaquen «vasos, pilastras, frizos, cornizas [sic], y pirámides muy labradas, y otras cosas memorables» (Sanç 1621: 120).

⁶⁶ *Vid.* la síntesi per a Catalunya de Torres (2008: 104-113).

deixaran de tenir aquest sentit originari.⁶⁷ Lligar l'Alcúdia romana a la conquesta de la ciutat andalusina (la medina *Ilš*) fou un dels afanys més profitosos de Sanç, i de més èxit; de difícil discussió, alhora, i d'ençà de ser acceptada de manera unànime, o quasi unànime, per enaltir uns orígens que convenien a tots.

No és només Sanç, perquè els vestigis de l'Alcúdia foren, com veiem, un immens depòsit de materials antics, especialment romans, oberts a qualsevol que s'hi desplaçara i, amb un poc de paciència, grapara els vessants de runes. El justícia, però, es posava a la capçalera de tots els visitants per induir el que havia d'interpretar-s'hi, i així embastar la història que la vila necessitava. Per tant, el tràfec continu de notícies sobre murs i muralles antigues, acompanyades sovint de monedes i medalles havien de ser enteses sempre, o quasi, com de romans.⁶⁸ Fins i tot, les que havien estat trobades fora, o allunyades dels murs de l'antiga colònia romana.⁶⁹ Tot el passat llunyà, *antic*, era –o podia ser– romà, com romans eren tots els vestigis que es pogueren trobar a les partides rurals de l'ampli terme. Així, la contrada sencera va estar interpretada de manera semblant: des de la serra del Molar a migdia a la de Santa Pola al nord.

Tanmateix, aquelles notícies provocaren un autèntic enrenou, una dèria que empenyé un saqueig sistemàtic de les fàcies més superficials de la lloma de l'Alcúdia.⁷⁰ Encara trigaria molt l'estudi científic del jaciment perquè donara els resultats que ara coneixem. En temps de Sanç, la seua interpretació havia d'obtindre's des d'una actitud admirativa i exemplaritzant, mitjançant les citacions d'autors que hagueren tractat la història i cultura romanes a partir de motivacions diverses. Això permetia afavorir els interessos de qui emprara aquesta història, ja que el buit de coneixement arqueològic sobre *Ilici* permetia interpretar-la a través d'una historicitat adaptada i emmenada, com així feu Cristòfol Sanç.

6.2. Horts i palmeres

Un altre tast significatiu que Cristòfol Sanç fa a l'ordit cultural del seu Elx per a compondre la nova pàtria és la palmera, una planta tan abundosa a vista i proximitat de tothom que no es podia estar de fer-ne un comentari. L'antiguitat i quantitat de palmes és el que, al primer cop d'ull, el sorprén. Però Sanç aprofitarà aquest fet per a trastocar-lo en metàfora de la particular providència religiosa que la mà de Déu projectava envers la vila d'Elx.⁷¹

cia, y se crian tantas en ella que parece un erizo» (Sanç 1621: 122); «símbolo de ynfinitos triunfos y glorias», declarará a la introducció.

⁶⁷ Absorbides pels nous estats, els seus buits seran omplits pels localismes i provincianismes territorials amb les seues institucions de protecció, foment o supervisió, com les societats culturals, els ateneus o les noves diputacions provincials. El naixement del folklore hi està molt vinculat: les estampes, els gravats i les futures targetes postals amb imatges ho testimoniaran a les vespres dels nostres dies.

⁶⁸ Com les 52 medalles/monedes «de los grandes Filipos, padre y hijo, emperadores de Roma, que fueron convertidos a la fe» (Sanç 1621: 134), trobades per un soldat al castell de Santa Pola en una conjuntura de perill aixecat al litoral en relació amb l'atac d'una flota anglesa a la ciutat de Cadis l'any 1596. Una crisi que s'emmarca dins el context de guerra entre les dues monarquies i les Províncies Unides, les quals donaven suport a l'estol.

⁶⁹ «En la partida de Beniay vemos también edificios [...] y en el Castellar de Morera [...] ay pedasos de murallas, de manera qu'està todo nuestro término lleno de edificios romanos, y sembrados de muchas monedas vistosas y medallas antiguas» (Sanç 1621: 135).

⁷⁰ «[Monedes i medalles que] muchos curiosos tienen d'ellas guardadas en abundancia» (Sanç 1621: 135).

⁷¹ «Lleva las palmas esta tierra de muy antiguo en abundancia».

⁷² I hi afegeix que aquesta palma és «consuelo para los christianos, y para los pérfidos maometanos que avia en nuestro araval y morería, tan obstinados en su secta de Mahoma. [...] Y entre estas palmas está predicando una el misterio de la Santísima Trinidad, pues a la mitad de lo alto del tronco salen tres de yqual tamaño y todas dan fruto gustoso y suave» (Sanç 1621: 122).

⁷³ El dibuix de la palma, Sanç 1621: 126. A la versió citada de 1954 consta una nota final, «La palmera de la Santísima Trinidad que dibuja el autor en el manuscrito que reproducimos, existe aún en el Huerto de las Puertas Encarnadas, en el presente año de 1954» (140).

⁷⁴ «No viene forastero ni persona de quenta, príncipe o qualquier que sea que no va a verla, y d'ello alabe a Dios, que tal palma obró» (Sanç 1621: 125) «pues todas ellas (les palmes) de sí es levantarse y engreyrse a las nubes con solo un tronco, y que Dios la aya dividido en tres, como aquí se ve pintada, es digna de loores y alabansas» (*ibidem*).

⁷⁵ Sant Isidor, a les seues *Etimologies*, citades dues vegades a l'escrit (llibre 17, títol *De propriis nominibus arborum*); i a les coples de Juan de Mena, també citades dues vegades (*Las Trescientas*, copla 102).

Sanç posa com a exemple d'aquesta vinculació entre providència i il·licitanisme, una palma concreta anomenada de la «Santíssima Trinitat», no sense donar entitat i registre a una creença popular que atribuïa la palma a la voluntat de Déu.⁷² Un fet rellevant que vol destacar amb un elaborat dibuix a color, un dels elements més atractius del manuscrit. De manera que serà el primer a representar acolorida aquesta impagable traça de palmera amb tres troncs en plena saó, farcida de dàtils –tot just abans de la seua collita–, i un esquema de les seues particulars arrels.⁷³

Aquesta palmera de Sanç, carregada de simbologia religiosa i política, no és només un signe dels cristians devots que cal visitar, sinó també un senyal universal.⁷⁴ A més, ha sentit dir que aquesta palma està també pintada al moll d'Alger per part d'algun devot cristià (tal com ell ho feu a Elx). Un signe de victòria, ens diu, segons afirmen dues reconegudes autoritats: sant Isidor i Juan de Mena.⁷⁵ No ens fa estrany, en conseqüència, que incorpore palmes a l'escut nou que bastirà com a signe de providència religiosa i de victòria. *Illice Victrix* serà el lema que el coronarà, situat a sobre de dues palmeres com l'al·ludida, i un herald que porta una branca de palmera a la mà dreta.

Cristòfol Sanç acaba aquest apartat amb un poema dedicat a la palma com a símbol del misteri de la Trinitat, al qual afegeix elements de la mitologia clàssica per fixar la seua última interpretació per a una terra ben defensada i invicta dels seus enemics, beneïda per la mà de Déu.

6.3. L'escut del llinatge il·licità

La Roma augusta de l'Alcúdia i la xarxa de palmes del terme seran uns materials determinants per bastir la pàtria republicana d'Elx. El cronista els donarà una composició particular, treta també de la cultura païda secularment pels cavallers de la vila, resumida en les imatges i inscripcions dels escuts heràldics.

Igualment, la pàtria que encetà el cronista quedarà també codificada en el nou escut de la vila, que tindrà com a esquema compositiu els blasons nobiliaris tan desitjats pels Sanç. Així com l'escut heràldic exhibit a les façanes principals dels casalots dels cavallers representa els fets distingits d'un llinatge, l'escut municipal de Sanç (amb els seus precedents, destacats en el segle XIX per Aurelià Ibarra) fa el mateix respecte dels de la vila. Especialment, aquells orígens establits sempre a l'Alcúdia, una vegada darrere l'altra ressaltats per tal de llançar la idea axial del seu discurs: els elxans són il·licitans perquè havien sigut romans, cosa que garantia la neteja de la seua llarga filiació. Sembla un joc de paraules, però no ho és, ja que cada element de l'escut com a constructe

intel·lectual ha sigut preparat des de finals de la baixa edat mitjana, es precipita amb l'arribada dels Càrdenas, i ara es consuma amb la lectura dels esdeveniments presents i passats d'*Illici/Elx* que fa Sanç, expressats en la traça de l'escut que compongué.

En efecte, segons P. Ibarra, d'ençà de la conquesta de Jaume I i durant l'etapa posterior de l'edat mitjana, la representació corporativa de la vila és la Calaforra, amb una altra torre més baixa a la dreta unides per un llenç de muralla, al centre del qual s'obria la porta principal de la vila.⁷⁶ L'escut de Sanç replega per primera vegada importants modificacions, com ara els dos quarters. Així, l'antic justícia modificà l'escut medieval que li arribà amb l'objectiu d'encabir les aportacions que hi havia de registrar el patriciat al llarg del cinc-cents i primer terç del sis-cents. A la torre de la Calaforra, Sanç hi afegí dos quarters: situa la iconografia tradicional al superior, però a l'inferior col·loca una ara d'inspiració romana amb la inscripció *Saluti Augusti* a l'interior i les sigles C I I A als quatre vèrtexs. I, tot al voltant de les dues imatges dels dos quarters, la llegenda: *ILLICE AUGUSTA COLONIA INMUNIS*. A sobre, finalment, una figura amb una palma en la mà, tot franquejant el rètol *ILLICE VICTRIX*. A més, cosa important, no deixarà fora dues palmeres –ben subjectes per dos lligams a l'escut central– amb insinuació de les seues arrels, ja referides, de les quals pengen sengles ramassos de dàtils.

És aquest, bàsicament, l'escut que hi ha a la Sala de Plens de l'Ajuntament, el qual torna a delinear-se el 1683.⁷⁷ La conquesta del rei Jaume i Roma unides per vincles històrics que conflueixen en la vila d'Elx.

La modificació de l'escut municipal que fa Cristòfol Sanç és una operació agosarada, i no l'haguera feta si no disposara de l'aquiescència de l'elit de la vila. És evident que actuava en sintonia amb els cercles dominants i, en concret, amb els cavallers i *ciutadans*, els que més beneïren, aclamaren i celebraren la modificació i, en general, el conjunt de l'escrit de 1621. Una vegada foren deportats els moriscos, uns i altres hagueren d'assumir amb nou impuls la representació política de la vila posant de manifest, tot just, la conquesta i sotmetiment cultural d'andalusins i jueus. Una empresa que havia de projectar el seu univers ideològic de dominació a través d'una pàtria comuna reforçada en el fet material i de representació, la formulació tangible de la qual fou *encomanada* a Sanç.⁷⁸ Calia, per tant, refermar-ne la legitimitat, un dels eixos de la qual requeia en la victòria contra els andalusins.

Aquesta és la comesa que gustosament assumí el cronista; una comanda que no sols executà de manera oficial, sinó que amplia a basamentament amb les seues afeccions. Veia la llum un nou patriotisme, una

⁷⁶ Com quedà plasmada en el segle XV a les creus del terme. Però també en el XVI, a la campana de la torre de la Vetla i rellotge de Calendura, de 1572, i a l'escut situat a la porta de llevant d'accés a la torre del Consell (originària –sembla– de la Cort del Justícia) (vid. Álvarez 2008: 154, 159). Sanç el dibuixà a la portada del manuscrit.

⁷⁷ Tot i que la pintura, segons Ibarra, tenia almenys un centenar d'anys. «És el más antiguo que hemos conocido», anotarà l'arxiver en l'acta del capítol del 14 de març de 1878 amb referència a l'escut de la Casa Consistorial (AHME, Col·lecció de Pere Ibarra, *Consejos...*).

⁷⁸ Tanmateix, la rivalitat amb Alacant per competències mercantils, el discutit emplaçament d'*Illici* com a origen d'Alacant respecte de *Lucentum* i la reivindicació de la naturalesa original del màrtir sant Agatàngel hi jugarien el seu paper (vid. la síntesi d'Aguilera 2020: 134-137).

⁷⁹ L'escut fou rehabilitat per una Resolució de 27 de febrer de 2003 del conseller de Justícia i Administracions Públiques, publicada en el DOGV del 22 d'abril de 2003.

⁸⁰ Com passà amb els escuts heràldics d'altres ciutats, com Osca o Mèrida, encara que per motius diferents, tot i que amb el punt comú de projectar simbòlicament el domini sobre persones, col·lectius o institucions quan podia ser qüestionat o apaivagat (*vid.* Aguilera 2020: 123-142). Per la seua banda, Cristòfol, en efecte, tenia clar que, amb les medalles, «descubrimos la mucha antigüedad d'esta tierra, y quita de dudas a los que querian dezir que Alicante es Elche» (Sanç 1621: 34).

⁸¹ Al món terrenal –ve a dir aquesta representació cultural de la societat–, uns treballen els camps, són els *laboratores*. Altres tenien la cura de la societat, la defensen amb les seues armes: els *bellatores*, la noblesa, des dels senyors feudals fins als cavallers. I altres, pregunen Déu per tots, els *oratores*: l'església i els seus sacerdots i religiosos (Ruiz Torres 2006: 33; *vid.* esp. DUBY 1980).

⁸² No exempta de conflictes interns, com la rivalitat pel monopoli de la seua representació. El 1648 la vila, a requeriment de l'Audiència de València, hagué de presentar el seu escut municipal en demostració que tenia armes pròpies i no les de la senyoria, cosa que haguera implicat l'acceptació d'una servitud que mai no havia sigut acceptada.

fórmula de llarga vida; ben manifesta, almenys, durant les dues generacions següents. Amb la modificació de l'escut, Cristòfol Sanç es feia ressò del necessari programa de profilaxi històrica pel qual maldaven els patricis elxans, a més de mantenir-ne la càrrega de signe col·lectiu de referència per a narrar la història de la ciutat al llarg del temps, fins a endinsar-se, refeta, en els nostres dies.⁷⁹

No cal insistir en el repertori d'elements romans (les al·ludides monedes i medalles, però també frisos i fragments d'escultures) a partir dels quals aquestes famílies de privilegiats redefiniren el seu paper dins les viles i els llocs sobre els quals s'esforçaven per governar de manera exclusiva. Els nous escuts, com també les monedes referides, els transportaven directament a una antiguitat recreada: com a ponts pels quals sortejar els períodes foscos, a més de transferir determinats valors i models a emular. En pocs casos com aquest dins la història moderna europea assistirem a un procés semblant d'invenció de tradicions i llegendes amb l'objectiu de reforçar un inquiet present com el que travessaren les oligarquies veïnals del continent i, en particular, les circumscrites als àmbits de la monarquia espanyola en aquest primer terç del segle XVII, del qual l'Elx de Sanç és un exemple destacat, amb trets de ben particulars.⁸⁰

6.4. El triomf de la nova representació patricia

El text de Sanç, com veiem, no partia del no-res. Els patricis locals rarament definien de manera explícita el relat del seu ideari perquè no l'havien necessitat com ara. El marc cultural que els envoltava justificava el reconeixement immediat que necessitaven a la vila. Justificacions acaronades per una elaborada tradició d'autors i narracions que podien, com és el cas, mantenir la ficció i el parany: que els cavallers derivaven la seua rellevància d'uns corrents immarcescibles, de durada permanent, sense fi. Tots els lectors de Sanç (cavallers, ciutadans, eclesiàstics, *artistes*) participaven d'una mena de veritat conjunta que no s'havia de qüestionar mai.

No obstant això, l'existència d'estaments socials amb privilegis exclusius, com mostra la *Recopilación*, podia tenir altres fonts de legitimitació. Per exemple, s'adaptava bé a un relat medieval, a un esquema d'arrel política que venia de molt antic, l'anomenada «societat dels tres òrdens».⁸¹ Cristòfol Sanç podia haver compost i escrit també dins d'aquest marc conceptual d'origen per explicar la soca poblacional il·licitana (1621: 9-10). Un esquema que casava bé amb la seua concepció de societat ordenada.⁸²

Amb tot, sembla no tocar-li el fet, per exemple, que, un segle abans, les repúbliques i principats italians feien servir una nova història d'encuny humanista, crítica amb el mite i la llegenda, en la construcció dels fets històrics. Altrament, segle i mig després del treball de Sanç, el 1771, Joan Antoni Maians i Ciscar (Oliva 1718 - València 1801), germà de l'il·lustrat Gregori Maians, escrigué l'obra *Ilici, hoi la villa de Elche*, il·lustrada con varios discursos.⁸³ El sentit crític dels renaixentistes italians, abans, i l'optimisme il·lustrat de Maians, després, contrastaria també amb el limitat projecte humanista de Sanç.⁸⁴

És adient saber també que, en els anys de la redacció del text de Sanç, la tensió entre la senyoria i els estaments dominants pujà graons d'intensitat i trencà la bonança que presidí els anys immediatament anteriors a l'expulsió dels moriscos.⁸⁵ No es podia tornar a l'antiga república medieval, la crisi de la qual havia obert un buit polític que Sanç ompliria per tal de salvar el que es poguera de les antigues llibertats. Unes llibertats corporatives que emanaven dels furs i dels privilegis, fonts de legitimació del geni i vigor de la pàtria local.⁸⁶ Amb tot, si la vila no haguera sigut cedida a un noble, i encara més castellà, i si haguera mantingut la condició de vila reial, el discurs de Sanç no haguera existit en la formulació que li donà. Més aviat, seria de caràcter laudatori, una mena de panegíric sense el to justificatiu i defensiu amb què Cristòfol Sanç el forní; a més d'esdevenir un element de conscienciació política al servei de les minories que regien el Consell, almenys mentre el plet de reversió estigué als tribunals.

El que no entenien els patricis o no volien entendre, i Sanç el primer, és que per a la monarquia era més important l'entesa amb els Càrdenas que l'ajustada fidelitat dels patricis il·licitans. I això perquè, entre altres raons, la senyoria s'avenia millor amb els desitjos autoritaris i expansius de les noves monarquies, instauradores dels estats moderns,

⁸³ J. A. Maians no fa un estudi arqueològic a partir de prospeccions, sinó, més aviat, erudit: es recolza en documents antics (textos clàssics, cristians i també aràbics), medalles, monedes i inscripcions epigràfiques que feien referència a la situació i emplaçament de l'*Ilici* antiga i el seu port, per arribar a les seues conclusions, part de les quals serien aprofitades per Aurelià Ibarra un segle després per conformar-ne les pròpies (*vid. Mestre* 1982: XXVI).

⁸⁴ Aquest ajustat univers quedarà literalment patent, per exemple, quan feu referència a l'astronomia per a explicar determinats fets, una mostra del qual és la credulitat que posa en les morisques del Raval quan descriu els símptomes astrològics que anunciaven la pròxima deportació dels moriscos. No sols és Sanç, ja que era una actitud cultural compartida arreu del regne. Sanç no té clar els límits entre ciència i astrologia popular, per això el tarannà dels seus comentaris (1621: 100-102).

⁸⁵ Un fet és l'extensió per part de la senyoria de l'impost de duana a la vila (abans era només al Raval i d'ençà 1611, a la nova Universitat de Sant Joan repoblada), entre 1617 i 1622. Altrament, tres anys abans de la composició del manuscrit, el 1618, Jorge de Càrdenas aconseguiria suspendre per dos anys més l'esmentat Plet de Reversió. Després del traspàs de Cristòfol Sanç (1630), durant els anys quaranta i cinquanta, l'oligarquia il·licitana es recomposa per fer front a la resolució del plet mitjançant l'oposició als actes de possessió del senyoriu quan moria el corresponent titular. El malestar continuà als anys següents fins que estavellà de nou amb el manifest de *El Duende Celador* el 1680, expressió d'una lluita entre faccions oligàrquiques pel control del Consell i els beneficis que es derivaven d'encabir-se o no dins la cadena de fidelitats que la senyoria exigia als patricis elxans, malgrat els esforços de Sanç per unir-les sota el penó del patriotisme; *vid. Serrano Jaén* 1994.

⁸⁶ Els Furs, resultats dels acords entre el rei i les Corts; els Privilegis, disposicions acordades entre el rei i la vila. Al Regne, el conjunt de Privilegis avinguts entre el monarca i determinades poblacions o col·lectius foren compilats a l'*Aureum Opus*, o «Llibre d'or»; P. Ibarra anomenava els Privilegis aconseguits per Elx «Páginas de Oro», servats a l'AHME; *vid. també Casey* 1996: 29-30.

⁸⁷ Entre d'altres, les inscripcions llatines de la part baixa de la torre-campanar de l'església de Santa Maria, el 1673. O el cridaner escut del llibre del mostassaf de la vila, el 1690. Anys després de la seua mort, el 1705, Salvador Perpinyà feu servir algunes de les dades i episodis de la crònica, però no exaltà la seua figura. El 1789, els escrits laudatoris emprats per a celebrar l'arribada de l'aigua potable a Elx, gràcies sobretot a les gestions fetes pel bisbe d'Oriola, Josep Tormo, es fan ressò de la il·licitanitat de la vila i dels seus orígens bíblics a través de Sanç (vid. AHME, P. Ibarra, *Papeles curiosos*, tom 3, num. 33, f. 117, «Aguas potables de las fuentes traídas por el señor Obispo Tormo; Alabanzas en su obsequio»; ed. facsimil i transcripció en *Festa d'Elx*, 41, 1989, p. 13-41).

⁸⁸ El 1625, a requeriment del cavaller Honorat Martí de Monssí, familiar de la Inquisició i resident a Oriola, Gaspar Soler li remeté no només una còpia de la consuetud de la *Festa*, objecte de la petició de Martí, sinó una altra del manuscrit de Sanç, encara que no citara a l'autor (Massip 1986: 135). Amb relació al fet de la trama de Gaspar Soler, vid. Serrano 1990: 46.

que no amb les entitats comunals, veïnals o municipals, amb els decadents estaments militars al capdavant.

Des d'aquest punt de vista, és simptomàtic que Sanç no aprofitara més els esmentats furs i privilegis com a bastiment general per a la defensa del regne i de la pàtria, i no sols la tradició renaixentista romana, la senyoria i la religió, elements sobre els quals incideix una vegada i una altra. I més quan els furs donaven poder de decisió a les autoritats locals davant de les senyories, i en concret al justícia (vid. Baydal 2016: 41- 48). Però l'esmentat doble joc de Sanç, el seu filat d'eleccions de fets, arribava fins a aquest punt.

D'altra banda, les proclames o declaracions del patriciat elxà no se solien imprimir. L'excepció no havia de ser la crònica de Sanç, que, custodiada a l'arxiu històric de la ciutat, rodaria en còpies escrites prioritàriament pels cercles restringits que podien llegir-la, cosa que evitava també els costos excessius de la impremta. I, com bé sabem, ni al Consell ni als Sanç-Carbonell no els sobraven diners. El cas és que el text només fou transcrit per a la impressió en caràcters mòbils tres segles i mig després de la seua redacció, gràcies a l'interès altruista que tingueren els dos elxans contemporanis citats, Antonio Agulló Soler i Juan Gómez Brufal, per la figura i obra de Sanç.

Tot amb tot, el producte final és ben reeixit, amb ecos destacats, uns d'immediats i d'altres de tardans, com mostren diversos documents posteriors que denoten el compliment municipal i la recepció social.⁸⁷ Entre els immediats, no deixa de ser singular la referència que el cavaller Gaspar Soler Chacon feu de la *Recopilación*, sols quatre anys després de la seua redacció.⁸⁸

7. A TALL DE CONCLUSIÓ

A la *Recopilación* no hem d'exigir-li més del que pretenia el seu autor. Encara que l'anomenara «recopilación» –o bé «discurs», més que crònica, història o anal–, Sanç, de fet, volia que marxara com una mescla de totes. Això, emperò, ens ha impulsat a preguntar-nos per la seua peculiaritat, pel tarannà cívic i polític de l'autor, inseparable de l'entorn social dins el qual s'afanyava per ser reconegut i considerat: el dels grups rectors d'una població mitjana del sud valencià a cavall entre el renaixement tardà i els inicis del període barroc com a etapes definides de la modernitat social i cultural europea. Per aquesta raó, per aquesta mescla peculiar d'influències i perspectives, l'escrit tenia molt de personal, malgrat el color oficial de què es va revestir el text davant el Consell, destinatari formal de l'escrit.

Sanç, per tant, com el grup d'elit al qual pertany, es mou en un cosmos propi, una xarxa de tradicions arrelades, en què els moviments s'entenen dins de la seua pròpia lògica estamental. Tot plegat és una xarxa permeable als moviments de la senyoria, però sempre disposta a mantenir i defensar el nucli de poder vinculat al Consell com a element d'identitat i defensa patricia.

En qualsevol cas, per poc que ens apropem amb ulls de hui, el manuscrit destaca pel munt de convencions que hi concentra, pel trencaclosques de missatges, alguns reiteratius i contradictoris, que l'autor embasta perquè arriben al selecte públic que elegí per a la seua comesa. Això no obstant, els quatre-cents anys que ens separen dificulten les respostes que cerquem a unes preguntes fetes des d'un present que, tanmateix, ha relegat la *Recopilación* i el seu autor al baül municipal de les coses aparentment prescindibles.

El fet d'estar, alhora, escrit en castellà (a diferència de l'esmentat *Tizoncillo*, adreçat a un públic encara més limitat), ha facilitat que esdevinga l'expressió idònia d'una determinada il·licitanitat que arriba als nostres dies. Sanç el feu servir per a establir fils interessats de connexions amb la senyoria i els seus funcionaris locals. Per consegüent, aquest discurs exclusiu i amb connivència amb els poders supramunicipals hauria de fer servir la llengua de la senyoria, de la monarquia i dels cercles virregnals que ja l'havien introduïda en els ambients cortesans de la capital del regne tres generacions abans. Entre altres raons pel prestigi de la cultura clàssica renaixentista, que estimulà l'ús oficial del nom Hispània per a designar la monarquia espanyola comuna, però federada, d'ençà de la unió dinàstica de les corones de Castella i Aragó. Així, Sanç esdevingué, al mateix temps, un vehicle més d'espanyolitat cultural, molt propi del barroc elxà (Duran 2004: 60-62).

La comprensió del relat de Cristòfol Sanç no es pot separar, per tant, del moment polític que travessava el patriciat elxà i l'aristocràcia de cavallers en particular, amb el seu declivi provocat per una crisi de legitimitat de la qual no és aliena l'al·ludida desaparició sobtada dels moriscos i la consegüent embranzida dels Cárdenas sobre el terme, com mostra el plet del Raval. La religió i la defensa militar de la vila encapçalada pels cavallers, ja no tenia la força que exhibien abans del 1609.

Per tal causa el patriciat, depositari de l'antic esperit republicà, no deixà de manifestar comunitàriament les seues múltiples contradiccions: nobles, però oposats als senyors feudals d'Elx; patrocinadors oficials de la república comuna, però sectaris i oligàrquics; guerrers de mena, però hòmens de pau quan cal mantenir la prosperitat del muni-

cipi; elitistes, però solidaris amb la resta de propietaris, comerciants i fabricants d'oli i sabons quan cal engegar negocis. Tradicionalistes, però pragmàtics, ja que havien d'adaptar-se a les canviants realitats sociopolítiques i econòmiques de les conjuntures que travessaven, a més de beneficiar-se dels favors de la senyoria, sense deixar de criticar-la als plets i declaracions institucionals.

D'altra banda, la monarquia havia donat símptomes que no sempre estava per defensar el republicanisme del Consell, la seua autonomia formal respecte de tercers senyors, malgrat la fidelitat que li havien mostrat els prohoms de la vila durant el segle llarg que els separava de l'arribada de Gutierre de Cárdenas, contra el qual no sempre presentaven un front cohesionat. Davant d'aquests fets, per tant, calia reforçar els entramats de legitimitat tradicional per mantenir els privilegis polítics i socials acarats en un esforç de segle i mig com a mínim. En conseqüència, la nova il·licitantat patrícia havia de trobar un discurs que lligara en un esquema intel·ligible els elements dispersos que la seua memòria social o de llinatge havien anat movent secularment. Un discurs que, a la vegada, havia d'encabir-se dins l'organigrama polític i social del reialme.⁸⁹

Malgrat tot, Cristòfol Sanç no tingué bona fama. N'hi havia diverses raons, de les quals apuntem dues: la continuada afecció i proclivitat de Sanç a la senyoria, als marquesos d'Elx, la qual cosa l'allunyà d'una part destacada dels cavallers i, en general, de l'aristocràcia elxana, amb la qual no acabà de tenir mai bones relacions. I el paper o libel contra l'antiga i arrelada nissaga dels Perpinyà, *El Tizoncillo* (1622), com el tituló el frare Arques Jover (el seu transcriptor), a finals del segle XVIII (1797). Hi ha altres afers, com la dolenta gestió que feu de les pecúnies de l'almodí quan en fou clavari (l'última vegada, poc abans de morir, el 1630).⁹⁰

De fet, l'Elx del segle XIX l'obvia, amb poques excepcions, com la d'una anònima *Colección de noticias antiguas* de 1845 (Castaño 2020: 63-70, 541-542); i la d'Aurelià Ibarra, que el cita al seu estudi arqueològic de 1879 (17, 29, 41, 82-83, 114, 154-155, 266, 291-292, 310, 316).⁹¹ Hem d'esperar a la segona meitat del segle XX per a trobar-lo al nomenclàtor dels carrers de la seua ciutat. Ara, quatre-cents anys després de la seua obra, ens sembla un bon moment per revisar-la a fi d'intentar esbrinar-ne l'abast.

BIBLIOGRAFIA

AGUILERA HERNÁNDEZ, Alberto (2020), «Las acuñaciones hispanorromans y su influencia en las imágenes de castillos y murallas en la heráldica hispánica», *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 70, p. 123-142.

⁸⁹ Ja en època contemporània, els germans Aurelià i Pere Ibarra maldaren per bastir una nova il·licitantat d'arrel liberal, amb basaments molt diferents (*vid. Serrano 2000: 66-68*).

⁹⁰ Fou una de les raons de l'endeutament familiar. Quan Sanç morí, el deute amb el Consell encara no s'havia saldat, per la qual cosa la vídua Beatriu començà a vendre una part del patrimoni, com els censals de què disposava, i a reclamar als fills els béns que li pervingueren per dot en la ja llunyana data de 1597, l'any de la formalització de les cartes matrimonials, prèvies a les noces amb el cronista.

⁹¹ Respecte de Pere Ibarra, el cita gairebé de passada quan nomena els il·licitans il·lustres, però amb una data errada, com ja advertí amb molta prudència el citat Juan Gómez Brufal: «D. Cristobal Sanz.- Jurado. Notable historiador. Murió en 1762» (Ibarra i Ruiz 1895: 312).

- ÁLVAREZ FORTES, Anna (2018), «Les creus del terme d'Elx», *Descobreix Art en Valor*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, p. 135-161.
- BALDAQUÍ ESCANDELL, Rafael (1993), *Els Soler de Cornellà a Elx en el segle XVIII*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- BAYDAL, Vicent (2016), *Els valencians, des de quan són valencians?*, Afers, Catarroja-Barcelona.
- BIOSCA I BAS, Antoni (2010), «Elxans i il·licitans. Història d'un gentilici», *La Rella*, 23, p. 13-21.
- BLASCO, Carmen - FERNÁNDEZ, Joan - NAVARRO, Carmel - SERRANO, Joaquin (1998), *Documents per a la història d'Elx (De la islamització a les darreries de l'Antic Règim)*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- CASEY, James (1996), «El patriotisme al País valencià modern», *Afers*, 23/24, p. 9-30.
- CASTAÑO I GARCÍA, Joan (2002), *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant.
- (2020), ed., *Colección de noticias antiguas y modernas pertenecientes a la Villa de Elche (1845)*, Elx.
- CAVANILLES I PALOP, Antonio José (1797), *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, edició facsímil, 2 vols. (1978), València.
- DUBY, Georges (1980), *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*, Barcelona.
- DURAN I GRAU, Eulà·lia (2004), *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València.
- FUENTES AGULLÓ, Francisco (1855), *Epítome Histórico de Elche desde su fundación hasta la venida de la Virgen inclusive*; edició facsímil en *Festa d'Elx*, 1987, p. 7-38.
- GARCÍA SANJUAN, Alejandro (2013), *La conquista islámica de la península ibérica y la tergiversación del pasado. Del catastrofismo al negacionismo*, Madrid.
- GIL FERNÁNDEZ, Arturo (1991), *Elx a l'època de Ferran el Catòlic: Economía complexa i sociopolítica burgesa*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant, 2 vols.
- (1992), «Una forma precapitalista de venda de la força de treball: l'afermament de soldada; Elx, 1477-1507», *Revista de Historia Moderna*, 11, p. 117-125.
- GIL FERNÁNDEZ, Luis (1997), *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Madrid.
- GÓMEZ BRUFAL, Juan (1954), «Introducció», en *Excelencias de la Villa de Elche*, edició impresa del manuscrit de Cristòfol Sanç, *Recopila-*

- cion en que se da quenta de las cosas anci antiguas como modernas de la de la [sic] ínclita Villa de Elche*, ms. de 1621, a cura de Antonio Agulló Soler, Elx.
- IBARRA I MANZONI, Aurelià, (1879) *Illici, su situació y antigüedades*, Alacant, edició facsímil (1981).
- IBARRA I RUIZ, Pedro (1895), *Historia de Elche*, Alacant.
- (1931), *Compendio histórico de los Conventos de Elche*, Alacant.
- JAÉN I URBÁN, Gaspar (1999), *La Vila i el Raval d'Elx: Arquitectura i Urbanisme*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- MAIANS I CISCAR, Joan Antoni (1771), *Ilici, hoi la villa de Elche, Ilustrada con varios discursos*, València.
- MARTÍ DE VICIANA, Rafael (1564), *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, reimpressió facsímil de l'edició original, 2 vols. (1972), València.
- MASSIP I BONET, Jesús F. (1986), «La Festa d'Elx (Consueta 1625)», edició crítica, Edicions 62, Barcelona, p. 135-147.
- MESTRE SANCHÍS, Antonio (1982), estudi inicial a l'edició facsímil de l'obra de MAIANS, Joan Antoni, *Ilici, hoi la villa de Elche*, València 1982, p. XXVI.
- MILLÁN RUBIO, Joaquín (2000), *El Convento de la Merced de Elche. 730 años de comunión*, Elx.
- NARBONA VIZCAINO, Rafael (2012-2014), «La justicia municipal en el reino de Valencia (ss. XIII-XV)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 18, p. 347-357.
- NAVARRO MALLEBRERA, Rafael (1991), «Papeles Infames», *Festa d'Elx*, 43, p. 37-86.
- PERPINYÀ, Salvador (1705), *Antigüedades y glorias de la villa de Elche*, edició de l'original manuscrit a cura de Vicent J. Escartí i de Gabriel Sansano, (1995), Ajuntament d'Elx, Elx.
- RUIZ TORRES, Pedro (2006) «Historiografia», *Elx, una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, p. 15-33.
- SANÇ, Cristòfol (1621), *Recopilacion en que se da quenta de las cosas anci antiguas como modernas de la de la [sic] ínclita Villa de Elche*, Institut Municipal de Cultura, Elx, edició facsímil de 2000.
- SERRANO I JAÉN, Joaquim (1990), «Un noble il·licità del segle XVII: Gaspar Soler i Chacon (1592-1629)», *Festa d'Elx*, 42, p. 39-53.
- (1994): «El Duende celador: un manifest en pro de la pàtria il·licitana (1680). Presentació i transcripció», *Festa d'Elx*, 46, p. 75-91.

- (1995): *De patricis a burgesos. Les transformacions d'una oligarquia terratinent, Elx, 1600-1855*, Institut Alacantí de Cultura, Alacant.
 - (2006): «L'avanç de la modernitat observada des d'Elx. Els canvis de la societat local en temps de l'absolutisme monàrquic (1521-1837)», *Elx, una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, p. 195-227.
 - (2019), *Una convivència truncada. Els moriscos al senyoriu d'Elx (1471-1609)*, Afers - Universitat d'Alacant, Catarroja-Alacant.
- STALLAERT, Christiane (2006), *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*, Barcelona.
- (2010), «Patologies polítiques i construcció nacional: l'Espanya inquisitorial i l'Alemanya nazi», *Recerques*, 61, p. 63-78.
- TENDERO PORRAS, Mercedes (2015), «Ilici. L'Alcúdia d'Elx». *La Rella*, 28, p. 111-142.
- (2021): «La Colonia d'Ilici: context i simbologia del Cantharus d'August», *La Rella*, 34, p. 169-204.
- TORRES SANS, Xavier (2008): *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, València.
- VALERO DE BERNABÉ Y MARTÍN DE EUGENIO, Luís, Marqués de Casa Real, «Las Probanzas de Limpieza de Sangre, fuente inagotable de datos genealógicos», *IX Coloquio Internacional de Genealogía*, Instituto Español de Estudios Nobiliarios, p. 1-17. s/d.

